ТҮРКМЕНИСТАН ССР ЫЛЫМЛАР АКАДЕМИЯСЫ
МАГТЫМГУЛЫ АДЫНДАКЫ ДИЛ ВЕ ЭДЕБИЯТ ИНСТИТУТЫ

IX—XVII АСЫР ТҮРКМЕН ЭДЕБИЯТЫНЫҢ ШАХЫРЛАРЫ

СПРАВОЧНИК

Чапа тайярлан С. ДУРДЫЕВ

«ЫЛЫМ» НЕШИРЯТЫ
Ашгабат — 1967

Ыгындыда Түркменистаның территориясында IX—XVII асырларда яшан шахырларың өмри ве дөредижилиги хакында гысгажык маглуматлар берилйәр. Бу китап эсасан шол дөврүң тарыхы-эдеби ядыгәрликлеринде, медени мирасларында дуңг гелйән түркмен эдебиятының шахырларыны өз ичине аляр.

Йыгынды илкинжи гезек окыжылар көпчүлигине хөдүрленйәр.

Редакторлар:

Филология ылымларының кандидаты Б. АХУНДОВ
ве кичи ылмы ишгәр Т. НЕПЕСОВ

СӨЗБАШЫ

Соңкы йылларда түркмен эдебиятыны өврениш ылмы белент эдимлер эдип башлады. Түркмен совет эдебиятының очерки йүзе чыкды, көпчүлиге хөдүрленди. XVIII—XIX асырлара дегишли түркмен классыкы эдебиятымызың хем-де фольклорымызың тарыхының очерки нешир эдилди.

Бу эдилен ишлериң нетижеси гадымы хем-де орта асыр түркмен эдебиятыны өвренмегиң зерурлыгыны, онуң тарыхыны язмагың вагтының гелип етенлигини гөркезди. XVII асыр түркмен эдебияты ве озалкы дөвүр эдебиятымыз боюнча битирилен хызматлар энтек етерликли дәл.

Гадымы, орта асыр эдебияты хемме тарапласын өвренилип етишиленок. Бу дөвүр эдебиятымызың тарыхы хакында кәбир ишлер эдилен хем болса, олар энтек шол дөвүр эдебиятымызың умумы ягдайы ве өсүши барада етерлик дүшүнже берип билмейәр. Чүнки олар айратын шахырларымызың, эдебиятың ири векиллериниң дөредижилиги барада маглумат бермек билен чәкленйәр.

Хер бир халкың эдебиятының тарыхы өврениленде,

илки билен онуң дүрли-дүрли дөврүрлерде яшан векиллериниң шахсыети аныкланыляр, оларың дөредижилиги бир ере топланылып, ондан соң эсасы меселэ гиришилйэр. Эмма бизде бу важып меселе долы амала ашырылып билинмеди. IX—XVII асыр аралыкдакы шахырларымызың кимлердиги, оларың нэхили эсерлер дөреденлиги энтек бизе долы белли болман гелйэр. Бу бизиң эдебиятчыларымызың ишини кынлашдыряр, меселэни хас чылшырымлашдыряр.

Түркмен эдебиятында бу мөхүм проблеманы белли бир дережеде ениллешдирер диен максат билен шу йыгында биз IX—XVII асырларда түркмен топрагында өнүп-өсен ве аслы түркмен болуп, юрдумыздан узакда яшан шахырларың бирнэчесиниң адыны бир ере жемлемеги, оларың дөредижиликлеринден нусгалар гетирмеги максат эдиндик. Шейле эдилсе гадымы ве орта асыр эдебиятымызың тарыхыны язмага ярдам берер өйдйэс, чүнки бу йыгында айры-айры дөврүң векиллери гирйэр. Оларың дурмушы, дөредижилиги догрусында маглумат берлип гечилйэр.

Элбетде, айры-айры шахырларың үстүнде йөрите ылмы-дерцев иши алнып барланда, тэзе-тэзе материалларың үстүнден барылмагы, оларың эсерлериниң долурак тапылмагы мүмкин. Байрам ханың, Җаханша Гарагоюнлының диванларының тапылмагы ёкарда айдан пикиримизи тассыклап билер.

Шу йыгында йүзден говурак шахырың ады гиризилди. Оларың бирнэчесиниң хут түркмендиги хакда анык маглумат ёк, йөне бу зейилли шахырларың адының спиcoга гиризилмегиниң себэби, оларың Марыда, Сарагтда, Нусайда, Мэнеде, хас догрусы хэзирки Түркменистаның топрагында яшанлыгы үчин шейле эдилди. Шу ерде

өнүп-өсен шахырларың дөредиҗилиги нәхили ёл билен болса-да, түркмен медениетиниң өсмегинде азда-кәнде роль ойнанлыгыны, эдебиятымызың формасының, мазмунының өсмегинде тәсирли боланлыгыны инкәр этмек болмаз.

Йыгында гиризилен шахырларың улы топарының түркмендиги хакда ирки чешмелерде маглумат берилйәр. Олар юрдумыздан узакда болуп, парс-түрки диллерде эсер язан болсалар-да, яшан ерлериниң халкларының медениетиниң өсмегинде оңайлы роль ойнан болсалар-да, биздиң медени мирасымыза хем дахыллы дийип хасап этмек болар.

Шу иши язмакда айры-айры дөврүлерде дөредилен тезкирелерден, тарыхы, эдеби чешмелерден, рус, азербайҗан, өзбек, эйран... алымларының ишлеринден хем пейдаланылды. Кәбир маглуматлар шол чешмелерде болшы ялы берилди.

Шахырларың парс дилиндәки эсерлери түркменчә гечириленде, эсасан оларың манысы берилди. Оларың өмри ве дөредиҗилиги барада гүррүң эдиленде, эсасан Гүндогарың гадымы хем-де классык эдебиятының эдеби чешмелерине салгыланылды. Олардан Нызамы Арузы Самаркандының XII асырда язан «Чахар макаласыны» (Дөрт макала), Мухаммет Авфының XIII асырда язан «Лубабул-элбабыны», Дөвлетшаның 892-нҗи хиҗриде (1486-нҗы йылда) парс дилинде язан мешхур «Тезкиретуш-шуэрасыны», Эмин Ахмет Разының «Тезкирейи-Хафт-ыклымыны» (Еди үлке), Абдырахман Җамының «Бахарыстаныны», Рызагулы Хедаетиң 1878-нҗи йылда Тәхранда нешир эдилен «Меҗме-ул-Фусехасыны», Алышир Новайының 1961-нҗи йылда Дашкентде нешир эдилен «Меҗалысун-Нефайысыны», Садыкы китапдарың

Төвризде чап эдилен «Межме-ул-Ховасыны». Сам мүрзәниң 1550-нжи йылда язан «Тохфейи-Самысыны», Мухаммет-Тахыр Насырабадының 56 яшында язан «Тезкирейи-Насырабадысыны», Лутфалы баг Азериң «Атешкедесини»; «Тезкирейи-Хазыны», «Тезкирейи-Мейхананы», «Бехишти-Сохени», «Собхи-Голшени» ве башга-да әнчеме тезкирелери гөркезмек болар.

Бу тезкирелер айры-айры дөвүрлерде язылганлыгы үчин, оларың хер бириниң өзүне махсус болан айратынлыгы бар.

Ньзамы Арузының, Авфының тезкирелери өзлериниң ирки чешмедиги билен, гадымылыгы жәхетден әхмиетли болса, Дөвлетшаның тезкиреси шахырларың дурмушы, дөредижилиги догрусында гиңрәк маглумат берйәнлиги билен хас әхмиетлидир. Садыкы, Насырабады башга-да бирнәче авторлар эсасан өз дөвүрдеш шахырлары барада маглумат берйәндиклери билен тапавутланярлар.

Догры, ады тутулан тезкирелериң хеммеси ногсансыз дәл диймек болмаз. Эмма шейледе болса, шолардакы ятламалар, маглуматлар эсасан бир-бирлерине догры гелйәр. Бу тезкирелерден Гүндогар эдебиятыны өвренйән алымларың хеммеси диен ялы пейдаланыпдырлар.

Биз бу йыгында топлан материалларымызың хеммесини гиризип билмедик, әнчеме шахырларың атларыны, ягны Ахмет Сарахсы, Абу-Алы-Сыях Мервези, Абу-Хамыд-Дустан Мервези, Новрузалы бег шамлы, Натыкы Абиверди, мир Мырады Мервези, Асым Үргенжи, Газанфар-Сабыры Мервези ялы шахырлары гошмакдан сакландык. Себәби оларың өмри ве дөредижилиги догрусында элимизде хич хили маглумат ёк.

IX—XVII асыр түркмен эдебиятына дегишли шахырлары топланымызда хем-де шу йыгындыны дүзенимизде кәбир маслахат берендиклери үчин, ТССР-иң Ылымда ат газанан ишгәри М. Көсәеве, филология ылымларының кандидаты Б. Ахундова миннетдарлык билдирйәрис.

Бу йыгынды биринжи гезек чап эдилйәр. Мунда кәбир етмезчиликлериң болмагы мүмкин. Йыгынды барадакы беллиллериңизи ТССР Ылымлар академиясының Магтымгулы адындакы Дил ве эдебият институтына ибермегиңизи сораярыс.

Филология ылымларының кандидаты

С. Дурдыев

IX—XII АСЫР ШАХЫРЛАРЫ

АББАС МЕРВЕЗИ

Орта Азияда, Эйранда араплaрың тәсири говшандан соң, парс дилинде илкинҗи шыгыр язанларың бири-де Аббас Мервезидир. Шахырың дурмушы, дөредиҗилиги барада долы маглумат ёк. Йөне онуң Маъмун халыпа багышлап язан бир касыдасының барлыгы дүрли чешмелерде хабар берилйәр. Бу касыданы шахыр Маъмун Мара геленде языпдыр, халыпа болса оны сылаглапдыр. Ол касыдасында өзүндeп өң шейле рөвүшде шыгыр язылмандыгыны ятлаяр:

Кес бер ни менвал пиш эз мен чинин шиъри негофт,
Мер зебаны-фарсыра хест та ин новг бейин[1].

«Менден өң хич ким шу ревүшде шыгыр язманды,
Парс дилиндәки бейлеки шыгырлар билен мунуң улы танавуды бар».

Аббас Мервези арап, парс диллерини оңат билипдир. Шонуң үчин ол ики дилде-де эсер язмагы башарыпдыр.

[1] Доктор Рызазаде Шафак. Тарыхы эдебияты Иран, II нешир, 1340, 36 сах. (Гелҗекде «Доктор Рызазаде Шафак. Гөркезилен эсер» дийлип бериљҗекдир).

АБУ-САГЫД МӘХНЕЙИ

Орта асырда Абиверддир (Кака районы) Сарагтдан, Марыдыр Нусайдан медениетиң энчеме гөрнүкли ишгәрлериниң, бейик сөз уссатларының бир топары өсүп етишипдир. Оларың арасында Абивердиң Мәне обасындан дөрән хас атлы-абрайлы шахырларың бириде Абу-Сагыд мәнелидир.

Эдеби, тарыхы чешмелериң гөркезмегине гөрә, Абу-Сагыд 967—968-нҗи йылларда Мәне обасында дәрмандерман сатян машгалада энеден боляр. Онуң ады Абу-Сагыд Фазлулла болуп, какасының ады Абул-Хайр.

Шахырың Мәнеде өнүп-өсенлигини, 1048 (1049-нҗы йылларда хем шол ерде арадан чыканлыгыны Эйраның гөрнүкли языҗысы, эдебиятчы алымы Сагыд Нефиси-де тассыклаяр[1]. Бу алымың тассыкламагына гөрә, шахырың бәш оглы болупдыр (Абу-Тахыр-Сагыд, Абу-Вефа-Музаффер, Абу-Алы-Насыр, Абу-Алы-эл-Мутаххар, Абул-Бака-эл-Мефазил).

Абу-Сагыд башлангыч билими өз обаларында аляр. Эмма шахыр обада алан билими билен канагатланман, гөзъетимини гиңелтмек үчин 10 йыл Марыда окаяр. Ол Абу-Абдылла-эл-Хазары өленден соң, Абу-бекр-Кефалдан дерс алып уграяр. Абу-Сагыд 10 йыл Марыда яшап, соңра Сарагда гайдяр, атлы алымларың бири болан Абу-Алы-Захир-бени-Ахмедиң янында өз окувыны довам этдирйәр. Ол шол ерде сарагтлы шахыр Лукманың гөркезмеги боюнча Абул-Фазл-Мухаммет-ибни-Хасаның мүриди боляр. Абул-Фазл 1023—1024-нҗи йылларда

---

[1] Саид-Нефиси. Сохенани-Мензуми-Абу-Саид Абул-Хайр, Техран, 1334, 5 сах. (Гелҗекде «Саид-Нефиси. Гөркезилен эсер» дийлип бериҗекдир).

арадан чыкыпдыр. Абу-Сагыд Саратдан соң Мәнеде 7 йыл яшап, уссады Абул-Фазлың гөркезмеги эсасында Нишабура ураяр. Абу-Сагыд Нишабурда яшаян гөрнүкли алым Абу-Абдырахман Селемиден дини таглыматы кемсиз өвренеплиги үчин эршатлык (байрылык) дережесини аляр. Соң ол ене өз өнүп-өсен ери болан Мәнә өврүлип гелйәр.

Абу-Сагыд уссады Абул-Фазл өленден соң, Амула (хәзирки Чәржеве) барып, Абул-Апбас гассабың янында боляр. Ол сопучылыкда кәмиллик дережесине етенлиги барада ондан пата аляр.

Шахыр бу дережә етенсоң, өз таглыматыны халка дүшүндирмек, олары тербиелемек үчин Нишабура гидйәр. Эмма ерли руханылар шахырың сопучылык угрунда йөредйән пикирини дине гаршы хасаплап, онуң билен жеделе гиришйәрлер, оны айыплап, солтан Махмыт Газнева арз эдйәрлер. Солтан меселәни чөзмеги нишабурлы алымлара табшыряр. Гаршыдашларың арасында гүйчли жедел гидип, Абу-Сагыд үстүн чыкяр. Ол бу вакадан соң ене Мәнә гайдып гелип, өз иши билен меңгулланяр.

Абу-Сагыд дөвүрдеш алымлары билен якын арагатнашыкда болуп, оларың көпүсини гөрүпдир. Шахыр шол алымларың арасында Абу-Алы-Сынаны хорматлап, онуң билимине ёкары баха берипдир.

Абу-Сагыд 83 яшында Мәне обасында арадан чыкяр. Бу обадакы «Мәне баба» ады билен мешхур болан «керпматлы өвлүйә» болса шу шахырың губурыдыр.

Шахырың дөреднжилиги, дурмушы барада онуң неберелери ики китап языпдырлар. Оларың бири «Эсрар-эл-товхид-фи-магамат-эл-шейх-эбн-Сагыд» диен китапдыр. Бу китабы шахырың неберелеринин бири Мухам-

мет-бени-эл-Мүневвер языпдыр. Бу китап 150 йыл чемеси шахыр өленден соң язылыпдыр. Оны биринжи гезек рус алымы В. Жуковский 1899-нжы йылда Петербургда нешир этдирйәр. Бу китап ондан соң хем Эйранда долы хем-де гысгалдылан гөрнүшинде 3 гезек чап эдилйәр.

Дин хадымлары Абу-Сагыды дине диниң пропагандирлэп йөрен адам хөкмүнде гөркезмэге чалшыпдырлар, юрдуң сыясы ишине гатнашанлыгыны болса ятдан чыкарыпдырлар.

Селжуклар дөвлетиниң илкинжи солтанлары болан Тугрул бег билен Чагры бегиң өз басып алан ерлерини нэхили эдара этмек ве ненеңси бөлмек хакында оңа маслахат салмаклары төтэнден дэл[1]. Бу факт юрдуң ички сыясатына шахырың гатнашанлыгына шаятлык эдйэр.

Шахыр ыслам динини пропагандирлесе-де, бейлеки сопулар ялы башга диндэки адамлары йигренмэн, гайтам, олар билен хем арагатнашык эдипдир. Абу-Сагыд диндар адам боланлыгына гарамаздан, бирнэче прогрессив пикирлер билен хем чыкыш эдйэр. Ол өз рубагыларында адамзат яшайшыны үйтгэп-өзгерип дурап зат хөкмүнде догры дүшүндирйэр. Шалык системасы хөкүм сүрйэн махалында адалата гарашмагың догры дэлдигини ве дурмушда өзгэ азар бермезлиги үндейэр.

Шахырың эсерлеринден көп санлы рубагылар бизе гелип етипдир. Абу-Сагыдың рубагыларындан кэбир нусгалар:

Эз чархы-фелек гердиши-ексан меташап,
Вез деври-замана адлы-солтан меташап,

---

[1] Г. Адыков. Ядыгэрликлер гүррүң берйэр, Ашгабат, 1963, 14 сах.

Рузы пенч дер жахан хахы буд,
Азары-дили-хич мусулман металап[1].

«Чархы-пелекден хеминие бирсыхлы айланмаклыгы талап этме,
Заманадан хем шаларың адалатлы болмагына гарашма,
Сен бу дүнйәниң бәш гүнлүк мыхманысың,
Хич бир мусулмана азар берижи болма».

Вей, шана зед мах хеми гису ра,
Бер чихре нахад зүлфи-анбер бу ра,
Пушид бедин хиле рухы-нику ра,
Та хер ке на мәхрем нешнасед у ра[2].

«Өрүм-өрүм сачыны дарап, ол гөзел
Атыр ыслы зүлпүни йүзүне дөкди,
Шейле хиле билен ол гөзел йүзүни бүреди (япды),
Нәмәхремлер өзүни танамаз ялы».

АММАРЕЙИ МЕРВЕЗИ

Шахырың ады Абу-Мансур ибни-Мухаммет болуп, эдеби лакамы хем Аммарейи Мервезидир. Ол Саманидлер династиясының ахырында, Газневидлериң хөкүм сүрен вагтында яшап, энчеме оңат эсерлер дөредипдир. Шахырың эсерлериниң көпүси ёгалан болса-да, галан эсерлеринде тебигаты васп этмек, ынсана өвүт бермек, мен-менлиги йигренмек... ялы хеңлер чалыняр. Аммәрейи Мервези Кесайы шахыр билен дөвүрдешдир. Шахырың шыгырларында Кесайының ады тутуляр. Саманидлер династиясындан болан Абу-Ыбрайым-Ысмайыл-

[1] Саид-Нефиси. Гөркезилен эсер, 30 сах.
[2] Шол ерде.

-ибни-Нух Марының төверегинде яшаян чарва араплар тарапындан өлдүриленде, Аммара онуң өлүмине багышлап элегия языпдыр. Шахырың бизе етен шыгырлары аз хем болса, онуң дөредижилик талантының гүйчлүдигини гөркезйәр. Аммараның шыгырларындан ашакдакы дөрт сетири нусга хөкмүнде гөркезйәрис:

Гарра мешов биданки жаханет азыз керд,
Эй бес азызра ки жахан керд зуд хар.
Мар эст ин жахану, жаханжуй маргир,
Вез маргир мар бераред шеби дамар[1].

«Улумсылык этме, дөвүр маңа дөнди диййп,
Чүнки дүнйә энче улулары хар эдип билер.
Дүнйә бир йыландыр, оңа коваламан хем
йылан тутужыдыр,
Йылан тутужы хем ахыр өзүни йылана чакдырар».

АСЖУДЫ МЕРВЕЗИ

Шахырың ады Абдылазыз-ибни-Мансур болуп, Асжуды эдеби лакамыдыр. Ол 432-нжи хижриде (1040—1041-нжи йылларда) арадан чыкыпдыр ве солтан Махмыт Газневиниң дөврүнде яшанлыгы барада эдебиятчылар, тезкиречилер хабар берйәрлер. Асжуды Абулкасым Хасан-ибни-Ахмет Унсурының шәгирди. Ол Унсуры тарапдан көп ягшылык гөрсе-де, көшкде өзүне мынасып орны эелэп билмейәр. Асжуды X асырың ахыры XI асырың башларында яшапдыр. Ол Фирдовсиниң дөвүрдешидир.

Асжудының үч мүң бейди өз ичине алян диваның боланлыгы, олардан диңе кәбир касыдаларың, месне-

[1] Доктор Рызазаде Шафак. Гөркезилен эсер, 42 сах.

ынлериң ве рубагыларың айры-айры тезкирелерде галанлыгы доктор Рызазада Шафагың «Эйран эдебиятының тарыхы» атлы ишинде айдыляр[1].

АБУ-ХАНАФИЙЕ МЕРВЕЗИ

Шахырың какасы көвүш тикйэн адам болупдыр. Кэбир тезкиречилер оны марылы хасапласа, кэбири хем Газвинли дийип беллейэрлер. Ол дөврүниң гүйчли алымы Абу-Наср Фарабының шэгирди болуп, ондан көп зат өвренипдир. Шахыр бирнэче вагт Бухарада яшаяр. Эмма Нызамы Арузының язмагына гөрэ, ол ерде шахырың ылмына, дөредижилигине дегерли баха бермэндиклери үчин, бу шэхери ташлап, Хырада гөчүп гидипдир. Шахырың дүрли темада язан энчеме шыгырлары бар. Ол бир хусыда багышлан шыгрында шейле диййэр:

Бихур, эй сейййид, бишадыю, наз,
Хер кужа ниъмети бичец ары,
Дэхр дер бурденеш шитаб кунед,
Гер ту дер хурденеш дерең ары[2].

«Тапанжаны ий, эй хусыд хожа,
Хер ерден голуңа бир ныгмат дүшсе,
Пелек оны сениң элиңден алар,
Эгер сениң оңа гөзүң гыймаса».

АБУ-ЫСХАК МЭХНЕЙИ

Абу-Сагыд мэнелиниң неберелеринден он бэшиси шахыр болупдыр. Тезкиречилер оларың көпүсиниң атларыны өз китапларында ятлап гечйэрлер. Абу-Сагы-

[1] Доктор Рызазаде Шафак. Гөркезилен эсер, 63 сах.
[2] Рызагулы Хедает. Межме-ул-Фусеха, I том, 1336, 33–34 сах.

дың неберелериндеи бири хем хожа Муэййид мэнелиниң оглы Абу-Ысхакдыр. Ол шыгыр айтмакда талантлы хем болса, хэсиети боюнча бетгылык, меи-мен адам болупдыр. Ол көп санлы элегняларың авторыдыр. Шахыр көплөнч өзүнин өнүп-өсен ери болан Мэнеде яшапдыр, шол ерде хем арадан чыкыпдыр[1].

АЯЗЫ САРАХСЫ

Саргтда яшан шахырларың бири-де Аязыдыр. Шахырың ады Абдырахым болуп, Аязы онуң эдеби лакамыдыр. Ол Селжуклар дөврүнде, Алп-Арсланың оглы Таган шаның хэкимлик эден вагтында өз дөредижилиги билен шөхратланяр ве өз дөврүниң көп санлы алымлары, шахырлары тарапындан өвүлйэр. Ол эмир Муыззы, Нызамы Арузы. Алы Хусейин-эл-Бахрези ялы абрайлы адамларың дөвүрдеши болупдыр. Аязы оңат арагатнашык эдйэн досты Алы Хусейин Пейвенд атлы бир адам тарапындан өлдүрилендe, оңа багышлап элегия языпдыр. Шахырың эсерлери долы сакланмандыр[2].

БЭХРАМЫ САРАХСЫ

Газневидлер дөврүниң гүйчли шахырларының бири-де уссат Абул-Хасан-Алы Бэхрамы Сарахсыдыр. Шахырың ады Абул-Хасан-Алы болуп, эдеби лакамы Бэхрамыдыр. Ол Саргтда өнүп-өсүпдир. Бэхрамы аруз ылмыны өкде билйэн алымлардан хасаплапыпдыр. Авфы онуң битирен хызматыны ятлап, аруз хакында язылан «Хожестенаманың» авторы диййп беллейэр. Ныза-

---

1 Рызагулы Хедает. Межме-ул-Фусеха, 1 том, 1336, 33 — 34 сах.

2 Шол ерде, 895 сах.

мы Арузы болса өзүниң «Чахар макала» атлы ишинде оны өз дөврүниң гөрнүкли шахыры, «Гатибет-эл-Арузейин», «Кенз-эл-Кафые» диен ики китабың авторы дийип язяр. Шемс-эддин-Мухаммет-бени-Кайс-Разы Бәхрамыны аруз ылмыны иң оңат билйән адамларың бири дийип беллейәр. Эмин-Ахмет Разы өзүниң «Хафт-ыклым» (Еди үлке) атлы тезкиресинде шахыры солтан Махмыдың дөвүрдеши дийип гөркезйәр. Эмма Рызагулы Хедает болса оны солтан Махмыдың какасы Себүктекиниң дөвүрдеши дийип дүшүндирйәр. Бәхрамының арадан чыкан йылыны долы такыкламак кын. Шейле хем болса XI асырың башларында шахырың арадан чыканлыгы гүман эдилйәр. Бәхрамы түрки халкларың гелин-гызларыны, оларың яшан юртларыны ченерчилик билен васп эдипдир. Шахырың шыгырларындан бир мысал:

Нигари мен ан чун камар бер сенубер,
Не Маны чину керд сурет, не Азер,
Ду хаддеш бесаны-ду мах мунакгаш,
Ду жогдеш бесаны-ду мары-муанбер.
Не диди, не бини чу рую, чу каддеш,
Нигари би Кешмир-у серви би Кешмар[1].

«Мениң нигәрим сенуберин үстүндәки Ай ялыдыр.
Бейле сураты Маны-да, Азер-де чекен дәлдир,
Онуң яңаклары эдил Ай ялыдыр,
Ики зүлпи хем ики шамара огшаяр,
Гөрен дәлсиң, гөрмерсиңем бейле бойы-сыраты
Кешмирден тапмарсың бейле гөзели».

---

[1] Рызагулы Хедает. Межме-ул-Фусеха, 1336, I том, 448 сах. (Гележекде «Рызагулы Хедает. Гөркезилен эсер» диилип берилжекдир).

ДАГАЙЫГЫ МЕРВЕЗИ

XII асырда Марыда яшан шахырларың бири хем Шемс-эддин-Мухаммет Дагайыгы Мервезидир.

Дагайыгы «Бахтыярнама» эсериң авторыдыр. Бу эсер пэхлеви дилинде язылан гадымы дессанларың биридир[1]. Дагайыгы бу эсери пэхлеви дилинден парс дилине терҗиме эдипдир. Шахыр «Бахтыярнаманы» парс дилине терҗиме этмек билен, ыслам дининден өң Эйранда мешхур болан гымматлы бир ядыгәрлигиң ёк болуп гитмезлигине себәп боляр.

ҖЕЛАЛ-ЭДДИН-МЕЛИК ША СЕЛҖУКЫ

Селҗук дөвлетиниң шаларының бири хем Алп-Арсланың оглы Мелик шадыр. Ол какасы өленден соң, онуң орнуна гечип, йигрими йыл шалык эдйәр, бирнәче йылың довамында көп ерлери басып аляр. Ол Кирманда хәкимлик эден какасының доганы билен сөвешйәр, оны еңип, есир эдйәр, ахырда хем өлдүрйәр. Дүрли маглуматлара гөрә Мелик ша өз доганының хем гөзүни ойдуряр. Мелик шаның хәкимиетиниң пугталанмагында онуң парасатлы везири Ызам-эл-Мүлкүң хызматы улы болупдыр. Бу дөвүрде онуң көшгүнде көп санлы атлы шахырлар болупдыр. Оларың арасындан шахырларың шасы болан эмир Муыззыны гөркезмек болар. Мелик ша көшк шахырларыны голдамак билен бирликде, өзи хем шахыр болупдыр. Тарыхы чешмелерде ве тезкирелерде гөркезилишине гөрә Мелик ша 415-нҗи хиҗриде (1077-нҗи йылда) кеселләп арадан чыкяр. Ине онуң рубагыларындан бир мысал:

Буси зед яр душ бер дидейи-мен,
У рефт-у, эз-у бимaнд тер дидейи-мен,

---

[1] Федаи. Бахтиярнама, Бакы, 1957, 3 сах.

Зан даде бер ин диде нигарем буси,
Ку (ке у) чихрейн-хыш диде дер дидейн-мен[1].

«Өтен агшам ярым мениң гөзүмден өнди,
Ол гитди, эмма ызында мен аглап галдым.
Мениң гөзүмден ярымың огшамагының себәби хем
Онуң өз йүзүни мениң гөзүмде гөренлиги үчинди».

ЖЕЛАЛ-ЭДДИН ХОРЕЗМША

Желал-эддин Орта Азия юртларының көпүсинде, Эйранда хәкимлик эден солтан Мухаммет Хорезмшаның түркмен аялындан болан оглудыр. Желал-эддин өзүниң яшлыгына гарамаздан, деврүниң батыр серкерделеринден бири болупдыр. Какасы душмандан гачып, Каспиниң илерсинде ерлешйән Абесгунда (Ашырадада) хорланып өленден соң, Желал-эддин монголлара гаршы рехимсиз гөрешйәр. Ол сан тайдан аз гошун билен Чеңгизиң огулларының, серкерделериниң, хатда онуң өзүниң гаршысына хем алдым-бердимли уруш алып баряр ве энчеме гезек душманың агыр ордасыны ызына сербикдирйәр. Эмма ахыркы гезек Синд дерясының кенарында болан сөвешде еңлип, аты билен деря уруп, Хиндистана гачяр. Ол Хиндистанда хем ерли хәкимлериң бирнәчесини өзүне боюн эгдирйәр. Соң Хиндистандан гайдып, Керманың үсти билен Эйрана гечйәр. Эйрандакы овнук хәкимлериң көпүсини хем өзүне боюн эгдирйәр. Ол Багдат халыпасының гошунлары билен чакнышып, олары дерби-дагын эдйәр. Ондан соң Эйран Азербайжанына гечип, ерли хәкимлер билен сөвешйәр. Желал-эддин Чеңгизиң ызарламагы зерарлы Күрдүстан дагларында гизленйәр ве 628-нжи хижреде (1290-нжы

[1] Рызагулы Хедает: Гөркезилен эсер, 33—34 сах.

йылда) Күрдүстанда өлдүрилйәр. Желал-эддин севешжең серкерде болмак билен бирликде, шахыр хем болупдыр. Шу ашакдакы сетирлери оңа дегишли дийип, тезкиречилер беллейәрлер:

Дер резм чу ахеним-у, дер безм чу мум,
Бер дуст мүбәреким-у, бер душман шум...[1]

Биз урушда демир ялы гайдувсыз, кейп-сапа еринде хем мум ялы юмшакдырыс,
Достлара якымлыдырыс, душмана рехимсиздирис...»

КЕСАЙЫ МЕРВЕЗИ

Марыда өнүп-өсен шахырларың бири-де Кесайыдыр. Шахырың чын ады хакда айры-айры тезкиречилер дүрли маглумат берйәрлер. Ызамы Арузы өзүниң «Чахар макаласында» онуң адыны Абу-Хасан дийип язса, Азер, Хедает ялы тезкиречилер хем Абу-Ысхак дийип гөркезйәрлер.

Язув ядыгәрликлеринден мәлим болшуна гөрә, Кесайы Марыда дүнйә инип, шол ерде хем өнүп-өсүпдир. Кесайының Марыданлыгыны онуң дөвүрдеш шахыры Аммара бир шыгрында ятлаяр:

Зыба бөвед эр Мерв беназед бе Кесайы,
Чинанки Самарканд бе устады Самарканд[2].

«Ярашар, эгер Мары Кесая гуванса,
Самаркант уссадына Самаркандың гуванышы ялы»[3].

Кесайының доглан, арадан чыкан йылларыны анык-

[1] Рызагулы Хедает. Гөркезилен эсер, 34—35 сах.
[2] Доктор Зебихулла-Сафа. Тарыхы эдебияты Иран, Техран, 1222, 114 сах. (Гележекде «Доктор Зебихулла-Сафа. Гөркезилен эсер» дийлип берилжекдир)..
[3] Бу ерде Рудеки гөз өңүнде тутуляр.

ламак үчин, шахырың хут өз дөредижилигине хем-де онуң дөвүрдеш шахырларының эсерлерине гөз айламак герек.

Кесайы 341-нжи хижриде доглап дийип хасаплаян авторлар мамла. Чүнки шахырың:

Бесседу чихил-у ек ресид нобети-сал,
Чахар шенбе-у, си руз бакы эз шөввал,
Беямедем бижахан та чи гуем-у-чи күнем,
Суруд гуем-у, шады күнем беныъмат-у мал[1].

«Йыл нобаты үч йүз кырк бире етди,
Чаршенбе гүни шоввал айындан үч гүн галанда,
Дүнйә гелдим, нәме дийип, нәме эдейин,
Нәзи-ныгмата гуванып, айдым айдайын».

Ёкардакы сетирлерден гөрнүшине гөрә, Кесайы 341-нжи хижриде энеден боляр. Мунуң өзи тәжик ве парс классыкы эдебиятының мешхур шахыры Рудекиниң арадан чыкмагының соңусырасына габат гелйәр. Бу болса кәбир тезкиречилериң, шол санда Азериң, Хедаетиң берйән маглуматларының нәдогрудыгыны, Кесайының Рудеки билен дөвүрдеш болманлыгыны айдың гөркезйәр.

Кесайының арадан чыкан йылыны кесгитлемек үчин, шахырың өз дөредижилигинде гымматлы маглуматлар бар:

Эя, Кесайы, пенжах бер ту пенже гүзашт,
Бикенед балы-тура захмы-пенже-у ченгал[2].

«Эй Кесайы, элли яш саңа пенжесини уруптыр,
Бу пенжәниң ярасы инди сениң ганатыңы гырар».

Бу сетирлер Кесайының 391-нжи хижриде өлмәндигини гөркезйәр. Ондан башга-да шахырың эсерлеринде

---

[1] Доктор Зебихулла-Сафа. Гөркезилен эсер, 114 сах.

[2] Шол ерде.

онуң узак яшанлыгыны. сачына ак гирип, гаррaнлыгыны ятлаяп сетирлерине душмак боляр. Онуң үстесине-де Кесайының гаррылыгы онуң дөвүрдеш шахыры Насыр Хысровың (394-нжи хижри йылында доглан) эсерлеринде энчеме гезек ятлаияр. Кесайы Саманидлериң шаларындан Нух-ибни-Мансурың везири Абдылла-ибни-Ахмед-ибни-Хусейниң Атебини (365-нжи хижриде өлдүрилен) өз эсерлеринде өвүпдир. Себәби, бу везир Кесайыны голдапдыр, она ыкдысады җәхетден көмек берипдир. Бу хакыкаты Кесайының: «Атеби, Кесайы билен адамкәрчиликли гатнашык этди, Кесайының чепер сөзи аркалы онуң ады эбедилик дири галды» диен сөзлери тассыклаяр.

Кесайы Саманидлериң хем Газневидлериң дөврүнде яшапдыр. Ол парс дилинде эсер язан шахырларың илкинҗилериниң биридир. Онуң эсерлеринде философики, дини, өвүт-несихат хем-де тебигат гөзеллигини васп этмек хәсиети бар. Кесайының дөредиҗилиги Насыр Хы... ға оңайлы тәсир эдипдир.

КОВКЕБИ МЕРВЕЗИ

...вкебиниң дөредиҗилиги хакында Авфының кәбир ...гача маглуматы бар. Онуң язмагына гөрә Ковкеби хем дөврүниң гүйчли сөз уссатларының бири болупдыр[1].

КУТТАН МЕРВЕЗИ

Кутганың XII асырда Марыда энеден боланлыгы хакда тезкиречилер хабар берйәрлер. Йөне онуң өмри ве дөредиҗилиги барада маглумат өрән аз. Шахырың өз дөврүниң гүйчли алымы, тебиби боланлыгы, астрономи-

[1] Рызагулы Хедает. Гөркезилен эсер, 1143 сах.

яны оцат билеилиги догрусында өзбеклериң «Орта Азиялы кырк алым» атлы ишинде айдыляр. Алымың язан китапларындан «Ресаил-фит-тиб» (Тебибчилик хакда трактатлар),«Шинахте-фил-хайъат» (Астрономияны билмек хакда) ялылары гөркезмек болар[1].

ЛОВКЕРИ

Түркменистаның топрагында өнүп-өсен шахырларың бири-де Абу-Хасан-Алы-бени-Мухаммет Ловкеридир. Абу-Хасан-Алы шахырың ады болуп, Ловкери болса онуң эдеби лакамыдыр. Ловкер хәзирки Марының голайында ерлешен гадымы обаларың бириниң адыдыр.

Шахырың өмри ве дөредижилиги барада энтек элимизде долы маглумат ёк. Йөне онуң 365—387-нжи хижри арасында хәкимлик эден эмир Абул-Касым Нух-ибни-Мансур-бени-Нухуң дөврүнде яшанлыгы Сафаның «Эйран эдебиятының тарыхы» атлы ишинде айдыляр. Бу маглумата гөрә, ол X асырың икинжи ярымында яшап, дөредижилик иши билен мешгулланыпдыр. Ловкериниң эсерлери хем долулыгына бизе гелип гоҗупмандыр. Онуң эсерлеринден аз-овлагыны айры-айры тезкиреле́рде я-да дүрли шахырларың йыгындыларында гөрмек боляр. Онуң бир касыдасы ёкарда агзалан Абу-Хасан-Абдылла-бени-Ахмет Атеба багышланыпдыр. Бу факт хем шахырың Саманидлер дөврүнде яшанлыгыны гөркезмәге хызмат эдйәр[2]. Ловкери хакында хәзирликче элимизде шундан артык маглумат ёк.

---

[1] А. Ирисов, А. Носиров, И. Низомиддинова. Оспёлик кирк олим, Тошкент, 1961, 68 сах.

[2] Доктор Зебихулла-Сафа. Гөркезилен эсер, 380 сах.

МАСЪУДЫ МЕРВЕЗИ

X асырда өзүниң дөредижилиги, таланты билен мешхур болан марылы шахырың бири-де Масъуды Мервезидир[1].

Бу шахырың дурмушы, дөредижилиги догрусында хем энтек долы маглумат ёк. Шейле-де болса, шахырың илкинжи болуп, тарыхы роваятлар эсасында «Шахнама» атлы бир эсер язмага башланлыгы айдыляр. Бу хакда мешхур тарыхчы Мутаххар-ибни-Тахыр-эл-Макдасы өзүниң «Эл-Беда ве эт-тарых» (335 хижри) атлы китабында ятлаяр. Максады бу эсеринде шахырың «Шанамасындан» кәбир сетирлери алып, оңа арапча душүндириш берипдир. Ашакда шахырың «Шанамасындан» ядыгәр галан кәбир сетирлери нусга хөкмүнде гетирмек болар:

Нехустин Кеюмерс амед бе шахы,
Бе гити дер гирефтеш пиш гами,
Чу сий салы бегити падыша буд,
Ки ферманеш бихер жан рова буд[2].

«Биринжи гезек Кеюмерс шалыга етди,
Ол хемише өңе әдйәрди.
(Онуң шөхраты барха артярды)
Отуз йыл жаханда шалык эленде,
Онуң перманы хемме ерде йөреди».

Булардан башга-да шол эсериң бирнәче сетири сакланыпдыр. Ол ашакдакы сетирлерде Саманидлер дөвлетиниң чырасының өчүп, онуң соңуна чыкыланлыгыны, дерби-дагын эдилендигини ятлаяр:

---

[1] Доктор Зебихулла-Сафа. Гөркезилен эсер, 44 сах.
[2] Шол ерде, 343—344 сах

Синери шуд заманы-Хусрована,
Ки камы хыш ранденд дер жахана[1].
«Шаларың дөвраны өтди-де гитди,
Херси өз диенин этди-де гитди».

Масъудының бу эсери он биринжи асырда хем мешхур болупдыр. Чүнки онуң эсерлериниң ады XI асырда яшан мешхур адамларың эсерлеринде ятланяр. Мысал үчин, тарыхчы Сагалыбы өзүниң 412-нжи хижриде язан «Гарары-ахбар мулук-эл-фарсы» атлы китабында Масъудының шол эсерини ятлаяр.

МАХМЫТ КАШГАРЫ[2]

Түрки ковумларың арасындан дөрән гөрнүкли алымларың бири-де Махмыт-ибни-Хусейн-ибни-Мухаммет-эл-Кашгарыдыр. Махмыт Кашгары XI асырың биринжи ярымында Баласагун диен ерде энеден боляр. Ол башлангыч совады өз обаларында алып, соңабака ылмың дүрли пудагыны өвренмек угрунда жан аяман чалышяр.

Махмыт Кашгарының өмрүниң көпүси түрки халкларының гадымы месгени болан Ыссыккөл төверегинде гечйәр. Ол түрки ковумларың дил айратынлыгыны дерңемек билен бирликде, оларың дурмушына, урп-адатына дегишли материаллары хем топлапдыр. Бу алым Маверааннахра, Фергана, Бухара, Эйрана ве Багдада сыяхат эдйәр. Ол Багдатда болан дөврүнде арап дилини бир кемсиз өвренйәр. Махмыт Кашгары илки «Жөвахырун нахв фи лугатит-түрк» (Түрки диллериң синтактик кадалары) эсерини язяр. Эмма бу эсер хениз бизе

[1] Доктор Зебихулла-Сафа. Гөркезилен эсер, 344 сах.
[2] Махмыт Кашгары. Диваны лугатит-түрк, 1333.

гелип етенок. Алымың икинжи язан эсери болса «Дивааны лугатит-түркдүр». Бу эсер XX асырың башларында Ыстамбулда тапыляр, ол Махмыдың ат-абрайыны ёкары гөтерйәр, оны дөврүниң гөрнүкли дилчи алымы хөкмүнде дүнйә түркологларына танадяр.

Бу китапда 300-е голай накыл билен дөрт сетирден ыбарат болан көп санлы гошгулар хем бар.

МУХАММЕТ-БЕНИ-САЛЫХ МЕРВЕЗИ

Абу-Абдылла-Мухаммет шахырың ады болуп, Салых онуң какасының адыдыр. Оңа Мухаммет Нова Яхя хем дийилйән экени. Мухаммет-бени-Салых дөврүниң атлы шахырларындан бири болан. Оны шол дөврүң мешхур шахырлары, шол санда Миневчихри хем өз эсерлеринде өвүпдир. Шахырдан ончаклы эсер ядыгәр галмандыр[1].

НАСЫР-ХЫСРОВ МЕРВЕЗИ

Гүндогар эдебиятының тарыхына гөз айланыңда, Насыр Хысров билен атдаш бирнәче ада душмак боляр. Оларың бири хем Хиндистанда дүнйә инен эмир Хысров Дихлевидир. Ол Хиндистанда парс эдебиятыны өсдүрмекде улы роль ойнапдыр[2].

Эмма бизиң гүррүңини эдйән шахырымыз Дехлиде өнүп-өсен эмир Хысров болман, эйсем Марыда яшан Насыр Хысров-ибни-Харыс Кубадыяндыр. Насыр Хысров 394-нжи хижрйде (1058-нжи йылда) Балхың голайында ерлешен Кубадыян диен ерде энеден болупдыр. Ол өзүниң доглан йылыны кесгитләп, шейле диййәр:

---

[1] Рызагулы Хедает. Гөркезилен эсер, 1167 сах.

[2] Доктор Рызазаде Шафак. Гөркезилен эсер, 152 сах.

Бугэсшт зихижрет песи-сисед навад-у чар,
Бенехад мера мадер бер тудейн-агбер[1].

«Хижриден үч йүз тогсан дөрт йыл геченде,
эжем мени догурды».

Насыр Хысров яшлыкдан башлап, ылым-билим алмага чалышяр. Ол парс дилини ве эдебиятыны өврсиип башлаяр. Өзүни гызыкландырян хер бир заады небсевүрлик билен билмэге гиришйэр. Шейлелик билен хем өзүне герек болан билими аляр, пэхимини артдыряр.

Шахыр өзүниң билим алшы хакында шейле язяр:

Бехер новъи ки бешиидем зи-даниш,
Нешестем бер дери-у мен мужавир,
Неманд эз хич гун данеш ки мен зан,
Некердем истифаде' бишу-кемтер[2].

«Мен ылым бабатында нэме эшиден болсам,
Ирмэн-арман онуң үстүнде отурдым,
Ылмың эхли угурлары боюнча мениң
Азда-көпде пейдаланмадыгым галмады».

Насыр Хысров илки яш вагтында Газневидлерден солтан Махмыды ве Солтан Масъуды гөрүпдир. Оларың хэкимиети даргап, шалык Селжуклара геченде хем бу династия гуллук эдипдир. Ол Селжуклар дөврүнде оларың диванларының биринде мүрзе болуп ишлейэр. Насыр Хысров узак йыллап сыяхат эдип, көп юртлары гөрйэр. Айры-айры халкларың ягдайы билен танышяр. Тэзкиречилериң хем-де шахырың хут өзүниң язмагына гөрэ, ол Хиндистана, Түркүстана, Овганыстана, Хыҗаза, Сирийэ, Кичи Азия, Мүсүре баряр. Ол Мүсүрде болан

[1] Доктор Рызазаде Шафак. Гөркезилен эсер, 146—147 сах.
[2] Шол ерде, 146 сах.

михалы Ысманлие мезхебиң тарапдарлары билен арагитнашык эдйәр. Ол еди йыл дүрли юртлары айланандан соң, Эйрана өврүлип гелйәр ве Ысманлие мезхебиниң көпчүлик арасында яйратмага башлаяр. Эмма онуң бу йөрелгеси сүнни мезхебиң тарапдарларына ярамаяр. Шонуң үчин хем юрдуң шәлары (Багдат халыпалары) оны ызарлап башлаярлар. Шахыр өз ыпанҗындан эл чекмәнлиги себәпли, дүрли азаплары башдан гечирйәр, шәхерден-шәхере гачып, гизленмәге межбур боляр.

Насыр Хысров шейле сыяхатдан өврүлип геленден соң, илки «Сафарнама» соң хем «Зад-эл-Мусафырейн» атлы китапларыны язяр. Ол Хорасанда, Табарыстанда, Мазандеранда боландан соң, 456-нжы хижриде Бадахшаның голайындакы Егман диен оба барып, көпчүликден четлешйәр. Шахыр шол ерде 481 хижриде (1143-нжи йылда) хем арадан чыкяр. Онуң эсерлери көпленч дини хәсиетде болса-да, ахлага, ылма, шахырлара дегишли прогрессив пикирлери хем аз дәлдир. Шахырың ылым хакындакы пикирлери Азадының дөредиҗилигине хем тәсир эдиндир.

НЫЗАМ-ЭЛ-МҮЛК

Хожа-Абу-Алы-Хасан-ибни-Алы Нызам-эл-Мүлк Селжуклар дөвлетиниң гөрнүкли ишгәри, таньмал шахырларының бириндир. Ол яшлыкдан хат-сoват өвренип, соңабака дөврүниң иң билимли, парасатлы адамларының бири болуп етишипдир. Язув ядыгәрликлериниң гөркезмегине гөрә, ол Хасан-Саббах, Омар Хайям билен бiле окапдыр.

Нызам-эл-Мүлк 30 йыла голай Алп-Арсланың, онуң оглы Мелик шаның дөврүнде Селжуклар дөвлетинде

баш везир болуп ишлэпдир, дөвлет ишини уссатлык билен ерине етирипдир.

Нызам-эл-Мүлк Мелик шаның табшырмагы боюнча «Сиер-эл-Мүлүк» я-да «Сыясатнама» атлы китабыны өлдүрилмезиниң өң яныңда, ягны 484-нжи хижриде (1146-нжы йылда) язып гутарыпдыр. Бу китап бирнэче бөлүмден ыбарат болуп, онуң хер бир бөлүминде айры-айры меселелер хакында гүррүң эдилйэр. Бу китапда түркменлериң селжуклар билен гарындашлыгы хакда хем айдыляр. Нызам-эл-Мүлк селжук шаларына йүзленип, туркменлериң гөвнүне дегмезлиги, ынжатмазлыгы маслахат берйэр.

Нызам-эл-Мүлк алымлары, шахырлары мадды магнавы җэхетден голдапдыр, олара көмек эдипдир. Бир гезек Мелик ша Газвин Испыхан тарапа гиденде, Нызам-эл-Мүлк хем онуң янында экен. Шонда оны Ысмаилие мезхебиң тарапдарларының бири Нахавендиң голайындакы бир обада пычаклап өлдүрйэр.

Нызам-эл-Мүлк өзүниң өлүми хакда шейле язяр:

Амед зи-каза мудлети өмрем навад-у си,
Дер хелд-и Нахавенд бе ек кард бе мурдем,
Бугзештем ан хыдматы-дирине бисферзенд,
Ура бухуда-у, бехудавенд супурдем[1].

«Тогсан үч яшымда өмүр танапым үзүлди,
Нахавендиң голайында бир пычагың зарбындан өлдүм,
Әхли мирасымы оглума табшырдым,
Оглумы хем худая, патыша табшырдым».

Нызам-эл-Мүлк өленден бир ай геченсоң, Мелик ша арадан чыкяр. Шахырлар шасы хасапланан эмир Муиззы оларың өлүмине багышлап язан элегиясында шейле диййэр:

---

[1] Доктор Рызазаде Шафак. Гөркезилен эсер, 171 сах.

Рефте дер ек мех бефердовси-берин дестуры-пир,
Шахы-бурна эз пейи-у рефт дер махы-дигер[1].

«Бир айда гитди гарры везир бехиште,
Жуван ша хем онуң ызы билен бир ай соң гитди».

ПӘЛВАН МАХМЫТ ХОРЕЗМИ

Пәлван Махмыдың ата-бабаларының меканы Үргенч (хәзирки Көнеүргенч) болуп, олар шол ерде хем яшапдырлар. Бар болан маглуматлара гөрә, шахырың какасы соң Үргенчден Хыва гөчүп гидйәр. Пәлван Махмыт болса шу гөчүшликде ёлда дүнйә инйәр.

Шахыра пәлван дийилмегиниң себәби, онуң яшлыкдан гөрешмәге үнс берендиги, гөрешиң дүрли тәрлерини бир кемсиз өвренендиги билен душүндирилйәр. Махмыт Хорезм үлкесиндәки пәлванлары еңип, улы шөхрат газанандан соң, Эйрана, Хиндистана баряр, шол юртларың пәлванларындан хем үстүн чыкып, өз ватанына өврүлип гайдяр. Шахыр гүзераныны доландырмак үчин, пәлванчылыгың дашындан телпек, поссун тикмек билен хем мешгулланыпдыр. Шонуң билен бирликде, ол шахырчылыкда хем өзүни танадяр.

Махмыдың яшан дөври Чеңгиз ханың Орта Азия хүжүм эден вагтына габат гелйәр. Шонуң үчин хем шол дөврүң нажыгалы ягдайы онуң рубагыларында белли дережеде ыз галдырыпдыр:

Чешм эз ситеми-замана гирян дидем,
Хер ренж-у-бела ки мүмкин эст, ан дидем,
Нухы ки хезар сал ек туфан дид,
Мен Нух ием, хезар туфан дидем[2].

---

[1] Лутфалы-Азер. Атешкедейи-Азер, Бомбей, 100 сах. (Гелжекде «Азер. Гөркезилен эсер» дийлип берилжекдир).

[2] Палван Махмуд. Рубоилар, Тошкент, 1962, 27 сах. (Гелжекде «Палван Махмуд. Гөркезилен эсер» дийлип берилжекдир).

«Деврайда көп гэзип мен гиряп гердүм,
Болуп билҗек азаплары мен гөрдүм,
Эгер Нух мүң йылда бир тупан гөрен болса,
Мен Нухам дэл, мүң тупан гөрдүм».

Шахырың ады халк арасында Пэлван Махмыт, Пэлванпир дийилсе, «Атешкедейн-Азерде» Махмуд Пуря вели-Каталы дийлип гөркезилйэр.

Пэлван Махмыт энечеме гымматлы рубагылары бизе ядыгэр галдырыпдыр. Ол 1326-нжы йылда Хывада арадан чыкып, шол ерде хем җайланяр. Онуң рубагыларындан ашакдакылары окыҗыларың дыкгатына хөдүрлейэрис:

Хажы ки зй кэъбе-у, зи Мина бергеште,
Мэрыст ки рефете, аждаха бергеште,
Зинхар, Ферибн-херемеи ра мехурид,
Кип хана харап эз худа бергеште[1].

«Кэбэ, Мина барып гелен бу хажы,—
Гидсиде йыланды, аждар болуп өврүлди.
Эгэ болуң, хажылыгна алданмаң,
Бу өйи йыкылан худайдан йүз дөндерип гелди».

Эй дуст, эгер җан талабы, бе-то җан бахшем,
Эз херчи азыз эст бегу, ан бе то бахшем,
Эй кафери-бед киш, эгер суйи-мен айы,
Зуннар бехуд бендем-у, иман бе то бахшем[2].

«Эй яр, эгер җан ислесең, саңа җан багышларын,
Сен нэмэни ислесең, айт, мен оны саңа багышларын,
Эй рехимсиз капыр, эгер маңа бир назар салсаң,
Зуннары өз билиме баглап, иманы саңа багышларын».

---

[1] Пэлван Махмуд. Гөркезилен эсер, 47 сах.
[2] Шол ерде, 49 сах.

Дилдар мера гофт чира гамгини,
Дер гайды-кодам дилбери ширини,
Берхастем айине бидестеш дадем,
Гуфтем ки дер айине ки ра мибини[1].

«Ярым маңа дийди: «Нечүн гамгын сен,
Хайсы гөзел ярың гирифтары болуп сен?»
Туруп айнаны элине бердим-де:
Айнада кими гөрйәрсиң? дийдим».

На ханда меров то бер сери-хани-кеси,
Бигадр шеви эгер хуры наны-кеси,
Ек парча нан-у-ек касейн-аб,
Бихтер зи хезар беррейи биряны кеси[2].

«Чагырмадыгың сачагының башына барма,
Гадрың гачар, эгер нйсең наныны,
Ягшыдыр сув билен бөлек гаты нан,—
Кишиң говруп берен мүң токлусындан»

СЕМАЙЫ МЕРВИ

Селҗуклар дөврүнде Марыда өнүп-өсен шахырларың бири хем Махмыт-бени-Алы Семайыдыр. Ол Газневидлериң хөкмүрованлык эден дөврүниң ахырында яшап, Селҗуклар дөврүнде улы абрая эе болан шахырларын биридир. Семайы селҗукларың шаларыны өвүп, энчеме чепер касыдалары дөреден шахырдыр. Авфы өзүнин китабында Семайыны Селҗуклар дөврүниң гөрнүкли шахыры хасаплаяр. Совет алымы проф. Е. Э. Бертельс онуң дөредиҗилигине ёкары баха берйәр. Ол шахырын

[1] Палван Махмуд. Гөркезилен эсер, 49 сах.
[2] Шол ерде, 55 сах.

эсериндеи ашакдакы сетирлери мысал хөкмүнде гетириндир:

Эз дерд чешндеиу, кешидек хари,
Җан жуед хер деми зи тен бизары...
Эй каш бемурдеми, ки мурден бихтер,
Зин зистен бих, сад хезаран хари![1]

«Дерде галып, хорланыбан гезенден,
Җан жесетден хер дем айрылмак исләр...
Эгер өлен болсам, ег борды мундан,
Йүз мүң харлык чекип бейле яшандан!»

Авфының язмагына гөрә, Семайы Энвери билен якын арагатнашыкда болупдыр, олар бир-бирине хат үсти билен шыгыр хем язышыпдырлар. Эмма онуң терсине Семайы билен Сузениниң арасы оңат болмандыр. Олар бир-бирине гаршы танкыды шыгырлар языпдырлар. Семайының эсерлериниң көпүси бизе гелип етмәндир. Онуң эсерлеринден кәбир сетирлер айры-айры язув чешмелеринде сакланыпдыр.

СОЛТАН МУХАММЕТ СЕЛҖУКЫ

Солтан Мухаммет Мелик шаның оглудыр. Ол хәким болмак билен бирликде, шахыр хем болупдыр. Онуң көп санлы шыгры болан хем болса, көпүси бизе гелип етмәндир. Бирнәче тезкирелерде шахыра дегишли кәбир сетирлерс душмак боляр:

Бизахмы-тири җахангир-у горзы галъэ гушай,
Җахан мусаххыры-мен шод, чу мен мосаххары Рэй.
Беси белад гирефтем, бе ек эшарети-дест,
Беса галъэ гошадем, бе ек фешурдени-пай[2].

[1] Е. Э. Бертельс. «Совет эдебияты» журналы, № 9—10, 1944.

[2] Рызагулы Хедает. Гөркезилен эсер, 57—58 сах.

«Әлеми боюн эгдирйән ок ве галалары басып алян гүрз билен
Җахан маңа боюн эгди, мен хем эркиме,
Көп шәхерлер алдым бир ышарат билен,
Көп галалар алдым аты дебсиләп».

СОЛТАН САНҖАР СЕЛҖУКЫ

Солтан Санҗар солтан Мелик шаның оглудыр. Ол 479-нҗы хиҗриде (1086—1087-нҗи йылда) дүнйә гелип, 552-нҗи хиҗриде (1157—1158-нҗи йылда) хем арадан чыкыпдыр. Солтан Санҗар Мелик ша өленден соң, тагта чыкяр. Ол шыгыр хем языпдыр:

Бозарган-у, худавенданы-маъны,
Екн пенд эз мени-сермест гирид,
Бигах анки довлет яр башел,
Зи па уфтадеган ра дест гирид[1].

«Пәхим-парасатлы улы адамлар,
Мен серхошдан бир несихат эшидиң;
Ыкбаллар оянып, дөвлет яр болса,
Гарып-гасарлара хемаят кылың».

СОЛТАН ТУГРУЛ СЕЛҖУКЫ

Солтан Тугрул Селҗукы хакында сөз ачмаздан өң, Селҗуклар дөвлети хакында бирки сөз айтмак герек. Селҗуклар көп юртлары басып алып, өзлерине бакна эдипдирлер. Селҗуклар дөвлети өрән улы боланы үчин, олар бирнәче бөлүмлере бөлүнип, Хорасан селҗуклары, Ырак селҗуклары... диен ялы атландырылыпдыр.

Солтан Тугрул Ырак селҗуклары диен топара гирйәр, Ырак селҗукларының хәкимлиги 161 йыл (590-нҗы хиҗрә ченли) довам эдипдир.

---

[1] Рызагулы Хедает. Görкезилен эсер. 58 сах.

Солтан Тугрулың ады тезкирелерде, тарыхы чешмелерде Рукн-эддин-Абу-Талыб (Тугрул үчүнҗи) дийлип белленилйәр. Ол эдермен, парасатлы, ылымлы адам болуп, Ыракда шалык эдйәр. Тугрул Гутлуг-Ынанч-бени-Атабек-Мухаммет Илдигөз билен арасы ярамазлашып оны туссаг этмеклиге буюряр. Эмма Гутлуг-Ынанч туссагдан гачып, Хорасанда хәкимлик эдйән солтан Текеш Хорезмшаның янына пеналап баряр. Гутлуг-Ынанч Хорезмшаның гөркезмеси боюнча көп гошун билен Хорасандан Ырага тарап херекет эдип, Рейе баряр. Солтан Тугрул болса онуң билен сөвешмәге тайярланяр. Эмма Тугрул сөвеш мейданына чыканда серхош боланы үчин элиндәки гүрзүсиниң өз атының аягына дегенини билмән галяр. Ол атдан йыкыланда, пурсатдан пейдаланып, Гутлуг-Ынанч оны өлдүрйәр. Тугрул батыр серкерде болмак билен бир вагтда шахыр хем болупдыр. Оңа дегишли көбир сетирлери айры-айры тезкирелерде гөрмек боляр:

Ров, җовшени-мен бияр та дер пушем,
Ин кар мера фетаде, мен худ кушем,
Та хест бикеф горз-у, сипер би душем,
Мен мүлки Ырак ра биҗан не фурушем[1].

«Бар, гетир геейин, демир донумы,
Бу мениң биҗәме дүшди, өзүм гөрейин,
Гүрзи билен галкан голумда барка,
Җан-тене сатмарын Ырак мүлкүни».

ФАКЫХЫ МЕРВЕЗИ

Факыхының дурмушы, дөреднҗилиги хакында долы маглумат ёк. Йөне тезкиречилериң берйән маглуматына

---

[1] Рызагулы Хедает. Гөркезилен эсер, 936 сах.

гөрэ, ол дөврүнин мешхур шахыры, хош гылыклы адамларын бири болупдыр[1].

ФАХР-ЭДДИН МЕРВЕЗИ

Фахр-эддин-Халыд шахыр болмак билен бирликде, дөврүнин гүйчли алымларындан хем хасапланяр. Онун ады Халыд болуп, какасынын ады Ребиг-эл-Меккидир. Хорасан үлкесинде онуң ат-овазасы, билимлилиги көп ерлере яйрапдыр. Ол Санжарын шалык эден дөврүнде улы абрая эе болупдыр. Халыд өз дөвүрдеши мешхур Энвери шахыр билен дост болупдыр. Онуң билен шыгыр айдышыпдыр, хат язышыпдыр. Кәбир шахырлар Энверә дил етирип угранларында, Халыд Энверини голдап шейле диййәр:

> Ананки бехыдматет нифак аверденд,
> Сермаейи-омры-хыш так аверденд[2].
>
> «Сең башыңа гопгун салян адамлар,
> Өз өмур тапапларыны кесдиклеридир».

ФУТУХЫ МЕРВЕЗИ

Шахырың ады Эсир-эддин болуп, эдеби лакамы Футухыдыр. Футухы өз дөврүнин талантлы, мешхур сөз уссатларынын бири болупдыр. Онуң солтан Санжар дөврүнде шахырчылык эденлиги айдыляр. Футухы Эдип Сабыр билен дост болуп, Энвери билен терс экени. Футухы Балхы (шэхер ады) яманлап, бир шыгыр язяр, оны Энверинин ады билен Балха иберйәр. Шол себэпли хем Балхын казылары, уламалары Энверини ызарлап

---

[1] Рызагулы Хедает. Гөркезилен эсер, 936 сах.
[2] Шол ерде, 946 сах.

билдирлер. Кэбир роваята гөрэ, бу шыгыр шахыр Энвериниң өлүмине себэп болупдыр. Бу шыгыр Энвериниң диванында язылан хем болса, ол Футухынынңкыдыр. Футухының кэбир шыгырлары айры-айры тезкирелерде ядыгэр сакланыпдыр[1].

ХОЖА-АБУ-САГЫД МЭХНЕЙИ

Мэнели Хожа-Абу-Сагыд мешхур шахыр болуп, шых-Абу-Сагыдың неберелеринден биридир. Ол хожа Муэййид дивананың оглудыр. Шахырың эсерлеринден мысал

Бе тоба даденем эй шейх ызтыраб мекон,
Мсра берайи-рызайы-худа азап мекон[2].

«Маңа тоба берениң үчин горкма, эй шых,
Худайың хатырасы үчин, маңа азар берме».

ХОЖА-КУТБ-ЭДДИН

Ол шых Абу-Сагыдың неберелеринден биридир. Ол диндар адамларың бири болупдыр. Шахырың эсерлеринден нусга:

Мутдети шод кан пери-пейкер немиаед бичешм,
Сахт мензил дер дилу-дигер немиаед бечешм[3].

«Энче вагтдыр сөвер яр гөрүнмейэр хич бизе,
Месген эйлэп йүрекде, өзи гөрүнмез гөзе».

ХОЖА-МУЭЙЙИД МЭХНЕЙИ

Муэййид мэнели Түркменистаның Кака районында дүнйэ инип, шол ерде хем арадан чыкыпдыр. Онуң габ-

---

[1] Рызагулы Хедает. Гөркезилен эсер, 930 сах.

[2] Новайы. Межалысун-Нефайыс, Дашкент, 1961, 164 сах. (Гележекде «Новайы. Гөркезилен эсер» дийлип берилжекдир).

[3] Шол ерде, 166 сах.

ры улы атасы шых Абу-Сагыд мэнелиниң гүммезинин ичинде ерлешдирилипдир.

Ол өмрүниң көпүсини улы атасының гонамчылыгында мүжевүр болуп өтүрйәр. Оны дөврүниң хан-беглери сылап, улы хормат гоюпдырлар. Ол өкде вагыз айдыжы болмак билен бирликде, оңат шахыр хем болупдыр. Шахырың шыгырларындан ашакы ики сетири нусга хөкмүнде гөркезмек болар:

Эз мех руйи-то аинейи-жан сахтеэнд,
Ве эндер ан аине жанра нигеран сахтеэнд[1].

«Сениң ай йүзүнден жан айнасы ясалды,
Шол айнада болса жаны гала гопгуна салыпдырлар».

ХУМАЙЫ

Хумайының аслы Нусайдан болмалы. Бу шахырың хем дурмушы, дөредижилиги барада долы маглумат ёк. Эмма Хумайының хожа Насыр-эддин-Тусының шәгирди боланлыгы барада тезкиречилер хабар берйәрлер. Шейле хем дөврүниң иң гүйчли шахыры шых Сагдыны гөрсилиги, онуң билен душушып, сөхбетдеш боланлыгы айдыляр. Шахырың дөредижилигинин мөчберини кесгитлемек хәзирликче мүмкин дәл.

Онуң эсерлеринден нусга хөкмүнде ашакдакы дөрт сетири гетирмек болар:

Пес эз салы бе хабет дидеэм душ,
Мебада хергиз ин хабем ферамуш,
Хенузем хест дидари-то дер чешм,
Хенузем хест гуфтары то дер гуш[2].

«Бирнәче йылдан соң сени дүйшүмде гөрдүм,
Хич вагт мениң гөрен бу дүйшүм ятдан чыкмаз,

[1] Новайы. Гөркезилен эсер, 49 сах.
[2] А. Хайямпур. Фархеңги-Соханверан, Тебриз, 1340, 49 сах. (Гелжекде «А. Хайямпур. Гөркезилен эсер» дийлип берилжекдир).

Сениң дидарың хениз хем гөзүмден гитмейәр,
Сениң сөзлериң хениз хем гулагымда яңланяр».

ХОЖА-ХУСЕЙИН КИРЕНКИ

Хожа Ганбарың оглы Киренки Абиверддеи болуп хожа Абу-Насырың егенидир. Ол Хорасанда улы ишлерде ишләпдир. Онуң шыгрындан бир мысал:

Хич ахы жуз биядет бер немиаед зидел,
Хич накшы жуз хыялет дер немиаед бечешм[1].

«Айралыгың дерди яндыр йүрегим,
Гөзүмден гитмез хич сениң сыратың».

ХЫСРОВЫ САРАХСЫ[2]

Газневидлер дөврүниң гөрнүкли шахырларының бириде Алының оглы Хысровы Сарахсыдыр.

Шахырың ады Абу-Бекр-Мухаммет болуп, эдеби лакамы Хысровыдыр. Онуң ады энчеме әхтибарлы тезкирелерде оңат шахырларың хатарында ятланыляр. Хысровы эсерлеринде философики пикирлери өңе сүренлиги үчин, Авфы оны парасатлы адам хөкмүнде ятлаяр.

Хысровының арадан чыкан йылы белли дәл. Йөне шахырың дөвүрдешлеринден Абу-Бекр-Хорезминиң язан элегиясындан мәлим болшуна гөрә, Хысровы 383-нжи йылдан өң (хижри хасабы боюнча) арадан чыкан болмалы. Себәби Абу-Бекр-Хорезми шол йылда, ягны 383-нжи йылда өлүпдир.

Хысровының Гүрген-Табарыстан хәкимлеринден Шемс-эл-Маалы Кабусы, Сахып-ибни-Ыбады... ялы кәбир адамлары өз эсеринде өвенлигини гөрмек боляр. Хысро-

---

[1] Новайы. Гөркезилен эсер, 166 сах.
[2] Доктор Рызазаде Шафак. Гөркезилен эсер, 393 сах.

ны арап ве парс диллеринде оңат эсерлер языпдыр. Онуң парс дилинде язан эсерлеринден кәбир сетирлер ядыгәр галыпдыр.

Авфы өз китабында шахырың эсерлеринден кәбир сетирлери нусга хөкмүнде гетиряпдир.

Хысровы Гүргениң хәкими Шемс-эл-Маалыдан хемде шол дөвүрде везирлик дережесине етен Сахып-ибни-Ыбаддан көп ягшылык гөрүп, олардан мадды көмек алыпдыр. Бу хакда энчеме эдебя, тарыхы чешмелер бәллэп гечйәрлер.

ХОЖА ЮСУП МӘХНЕЙИ

Юсуп хожа Рокн-эддиниң оглы болуп, шых Абу-Сагыдың неберелериндендир. Ол ылма өрән хөвесжең болуп, шыгыр язмакда хем өз талантыны гөркезйәр.

> Дили-зарем ки жа дер зүлфи-ан на мәхребан даред,
> Гер эз совда перишан хал башед жайы-ан даред[1].
>
> «Даш йүрек ярың зүлпүнде ерлешен дертли йүрегим,
> Онуң ышкында алжыраңңы ягдая дүшсе хем айбы ёкдур»:

ШЕМАЛЫ-ДЕХИСТАНЫ ХОРАСАНЫ

Дехистан орта асырың икинжи ярымында хер тарапларайын өсен үлкелериң бири болупдыр. Ол ерден өсүп етишен гөрнүкли шахырларың бири-де Шемалы-Дехистаныдыр.

Шахырың дурмушы, дөредижилиги барада энтек элимизде гиң маглумат ёк. Йөне кәбир тезкирелерден мәлим болшуна гөрә, ол талантлы шахыр, гүйчли алым болупдыр. Ол Эдип Сабыр билен дөвүрдеш болуп, онуң билен шыгыр айдышан шахырдыр[2].

[1] Новайы. Гөркезилен эсер, 197 сах.
[2] Ризагулы Хедает. Гөркезилен эсер, 812 сах.

ЭМИР МУЫЗЗЫ НУСАЙЫ

Шахырлар шасы хасапланан эмир Муыззы Гүндогар эдебиятында гөрнүкли орны эелән мешхур шахырларың биридир. Шонуң үчин хем онуң ады айры-айры асырларда язылан тезкирелерде душ гелйәр. Авфыдыр Девлетша шахырың шахсыетине, эдеби дөредижилигине ёкары баха берен болсалар, Җамыдыр Азер өз эсерлеринде онуң адыны хормат билен тутярлар. Эйран эдебиятчысы доктор Рызазаде Шафак оны өз дөврүниң укыплы сөз уссатларының бири хасаплаяр.

Эмир Муыззы шахырың эдеби лакамы болса, Мухаммет онуң өз адыдыр. Шахырың какасының ады Абдыл-Меликдир. Абдыл-Мелик Бурханы лакамы билен шыгыр язып Алп-Арсланың көшк шахырларының бири хасапланыпдыр. Ол Мелик ша дөврүнде эдара ишлеринде ишлейәр. Мелик ша Газвине гиденде шол ерде кеселләп, арадан чыкяр. Бурханы кесел ятырка, өлҗекдигини дуюп, Мелик шага шыгыр язып иберйәр. Шахыр шол шыгрында солтана йүзленип, өзүниң 46 яш ичинде көп хызмат эденлигини, хәзир болса өлүм яссыгында ятандыгыны, өз орнуна парасатлы оглуны гоюп гидйәнлигини айдяр ве оглуны гөзден салмазлыгы Мелик шадан сораяр:

Амед чихилу-шеш зи каза мүддети-омрем,
Дер хыдмети-дергахи-то сад сал шумурдем,
Бугзештем ин хыдмети-дирине биферзенд,
Вәндер сафар эз ыллети-дех руз бимордем.
Рефтем мен-у ферзенди-мен амед халефи сыдк,
Ура бихуда-у, биходавенд супурдем[2].

«Етди өмрүм мениң кырк алты яша,
Сең дергахыңда йүз йыла саңдым,

---

[1] Доктор Рызазаде Шафак. Гөркезилен эсер, 173—174 сах.

Галдырдым галан хызматлары оглума,
Мен он гүн кеселлемек зерарлы арадан чыкян.
Мен гидйәрин, оглум ериме галяр,
Оны худая хем-де сизе табшырярын».

Шахырың доглан ери хакында тезкиречилер дүрли маглумат берйәрлер. Оларың кәбири оны нишабурлы дийсе, бирнәчеси Нусайда дүнйә иненлигини, өмрүниң көпүсини Марыда гечиренлигини беллэп гечйәрлер.

Эмир Муыззыны тербиелемекде, оны дөвруниң талантлы адамларының бири эдип етишдирмекде какасы Бурханының ролы өрән улудыр. Ол какасы өленде Газвинде болуп, соң Хорасана гайдып гелйәр.

Эмир Муыззы илки ише башланда Мелик шаның кошунында гуллук эдип башлаяр. Шонуң билен бирликде шыгыр хем язяр. Ол Газвинде болан вагты ерли хөкимлери өвүп шыгыр дүзйәр. Шахыр Мара гелип, көшкде боланда бир бада Мелик шаның үнсүни өзүне чекип билмейәр. Оны көшге якынлашдыран адамларың бири Мелик шаның якын адамларындан эмир Ала-эд-Довле Алы-бени-Ферамерздир.

Бир гүн Мелик ша ве онуң якын адамлары Ай гөрмек үчин асмана середип дуркалар, Мелик ша Айы хеммеден өңүрти гөрйәр. Шол җемагатың арасында эмир Муыззы хем бар экен. Ол эмир Алының үндемеги билен шаның Айы гөрши барада бир рубагы айдяр. Бу рубагының чеперчилиги, мазмунлылыгы шага яраяр. Мелик ша шахыра бир оңат ат сылаг берйәр. Бу сылаг эмир Муыззының гөвнүнден туряр, шахырың кем-кемден солтана якынлашмагына себәп боляр.

Эмир Муыззы Мелик шаны, онуң парасатлы баш везири Нызам-эл-Мүлки ве онуң оглы Муэййид-эл-Мүлки өз касыдаларында өвүпдир. Эмир Муыззы Газвинде, Испыханда, Хорасанда, Хыратда, Марыда болупдыр.

Мелик ша, Нызам-эл-Мулк өленден соң, солтан Санжарың дөврүнде хем онуң «шахырларың шасы» диен ти тутлы саклапып галяр. Шахыр оны өз эсерлеринде өвүпдир.

Эмир Муыззы Энверининң, Сенайының дөвүрдеши болуп, олара хер тараплайын көмек эден шахырдыр. Эмир Муыззы эсасан касыда язан хем болса, ол рубагы хем дөредипдир. Эмир Муыззының он секиз муң бәш йүз (18500) бейтден ыбарат болан диваны болупдыр[1].

Солтан Санжарың япа атан окларының бири хата гидип, гапдалда дуран эмир Муызза дегйәр, шол зерарлы шахыр агыр яраланып, 1126-нжы йылда арадан чыкяр.

ЭНВЕРИ АБИВЕРДИ

Селжуклар дөврүниң гөрнүкли шахырларының бири-де Овхад-эддин-Алы-бени-Вехид-эддин-Мухаммет-бени-Ысхак Энверидир. Шахырың чын ады Алы болуп, Овхад-эддин онуң лакамыдыр. Гүндогарда гөрнүкли адамлары хорматламак үчин, олара чын атларындан башга-да бир ат дакмак дәби болупдыр. Энверә хем дөврүниң гөрнүкли астрономы, уссат шахыры боланы үчин, оңа Овхад-эддин диен артдырылан ат дакыляр.

Шахырың хем-де онуң какасының ады хакында тезкиречилериң пикиринде гапма-гаршылык бар.

Авфы өзүниң тезекиресинде шахырың хем-де онуң какасының адыны Мухаммет дийип язса, Хедает «Межме-ул-Фусеха» атлы тезекиресинде Энверининң адыны Мухаммет, какасының адыны болса Ысхак дийип гөркезйәр.

---

[1] Доктор Рызазаде Шафак. Гөркезилен эсер, 174 сах.

Эмма бу авторларың икисиниң хем айданларында нэтакыклык бар. Бу нэтакыклыгы Эйран алымы Минуиниң «Ижтимаи-ковакиб дер салы 582» (582-нжи йылда йылдызларың үйшмелеңи) атлы трактатында айдын беркезип гечйәр. Шол авторың язмагына гөрә, шахырың ады Алы, какасының ады Мухаммет, атасының ады хем Ысхак болмалы. Энверииниң атасының адының Ысхакдыгыны онуң өзи хем Меръем хатына йүзленип язан шыгрында ятлаяр:

Жеддем Ысхак-у, жеддет Ысмайыл[1],
«Сениң атаң Ысмайыл, мениң атам Ысхакдыр».

Энверииниң ады дөвүрдеш шахыры Футухының, казы Хамыд-эддин-Балхының эсерлеринде хем душ гелйәр.

Шахыр илки шахырчылыга башланда Хавары лакамыны уланан хем болса, соң якын адамларының теклип этмеклери нетижесинде Энвери диен тахаллусы пейда эдипдир. Муны шахырың өз язан сетирлери хем тассыклаяр:

Даденд михтеран лакабем Энвери-у лейк,
Чархем нигер, чи ханед хаканы-рузигар[2].

«Улулар Энвери лакамын гойдулар маңа,
Пелеге серет, дөврүң ханы нәме дийип тутарка?».

Энверииниң хайсы йылда дүнйә гелени белли дәл. Йөне шахырың гурплы машгалада өнүп-өсенлиги хакда маглумат бар. Шол маглуматлара гөрә, онуң какасы көшкде Меръем хатының хызматында болуп, ондан көп ягшылык гөренлериң биридир. Энвери какасы өленден

---

[1] «Диваны Энвери». Техран, 1962, 31 сах.
[2] Шол ерде, 34 сах.

соң, Мерьем хатына язан шыгрында, какасына гаралышы ялы өзүниң хем гөзден салынмазлыгыны хайыш эдйәр.

Энвериниң абивердли боланлыгыны көп санлы тезкиречилер тассыклаярлар. Дөвлетша, эмин Ахмет Разы өз тезкирелеринде Энверини Мәнәниң голайында ерлешен Бедене обасында энеден болупдыр дийип язярлар. «Тезкирейи-Бутхананың» авторы эмин Ахмедиң язан маглуматына эсасланып, шахырың Бедененеде дүнйә иненлигини беллейәр. Фесихи Хафының язгылары хем шу маглуматы тассыклаяр.

Энвери йигитлик дөврүни Бедененеде гечирйәр. Ол башлангыч билими обаларында алып, соң Тусдакы Мансурые атлы медреседе окап, өз билимини артдыряр. Бар болан маглуматлара гөрә, Энвери яшлыгындан астрономия, арифметика, философия, эдебията айратын үнс берйәр, ол ылымлары дыкгат билен өвренйәр. Нетижеде өз дөврүниң гөрнүкли алымы, талантлы шахыры болуп етишйәр.

Шахырың какасындан көп мал-мүлк галан хем болса, шерап ичмеги, кейпи-сапаны халан Энвери тиз вагтың ичинде олары сарп эдип, элден гидерйәр. Ол шерап алмага пул тапман, ондан-мундан пул сорамага межбур боляр. Энвери сылаг хантама болуп, оны-муны өвүп отуран мейлисинде, какасының досты Тәч-эддин хем бар экен. Энвериниң болшы Тәч-эддине ярамаяр. Ол оңа кәйинйәр. Энвери Тәч-эддинден ынжап, оны танкыт эдйәр. Тәч-эддиниң достлары хем пул үчин нәлайык адамлары өвмели дәлдигини Энверә айдярлар. Шондан соң шахыр йүзден гечип билмән, башлан газалыны гутарман галдыряр.

Шахырың шахырчылыга башлайшы хакында дүрли ровайт бар. Кәбир маглумата гөрә (Дөвлетша-Самар-

қанды) Энвери Тусда окап йөрен вагты өрән гарып яшандыр. Ол бир гүн медресәниң гапысында дурка, солтан Санҗарың адамлары билен бирликде онуң шахыры хем дабаралы ягдайда Энверининң голайындан гечип гидйәр. Энвери онуң кимдигини соранда, шаның шахыры дийип айдярлар. Бу ягдай Энверә тәсир эдип, онун шыгыр язмак дуйгусыны ояряр. Ол шол агшам йүрегине дүвен кәрине башлап, эртир ирдеи Санҗарың янына барып, язан шыгрыны окап берйәр. Шахырың шыгры Санҗара ярап, оны сылаглаяр[1]. Эмма Җагфар-ибни-Җагфары өзүниң «Тарыхы-Кебир» (Улы тарых) атлы китабында Энвери Сарагт хәкиминиң (хоҗа Абул-Хасан-Ымранының) шахыры боландыгыны, онуң көмеги билен солтан Санҗарың көшгүне аралашандыгыны айдяр.

Хондмириң «Хабыб-эссиер» китабында гөркезилишине гөрә, эмир Муыззы шахырлар шасы боланы үчин, хер бир шахыр көшге тәзе гелсе, онуң талантыны барлар экен. Энвери хем бир касыда язып, эмир Муыззының янына гелип, шыгрының илки ики сетирини окап берйәр, эмир Муыззы болса бу шыгры бир вагт мен айдыпдым дийип, көп шахырлары нәумыт эдип, ызына гайтарышы ялы, оны хем ызына ковмак ислейәр. Эмма Энвери этийәҗи элден бермән, башга бир шыгрыны алып, шаның янында онуң ики сетирини окап берйәр ве эмир Муызза йүзленип: «Эгер сен язан болсаң, галан сетирлерини окап бер» дийип, солтаның янында онуң йүзүни гызардяр.

Бу ровaят Берхурдар түркмениң йыгнан хекаяларының арасында хем душ гелйәр. Йөне ол хекаяда эмир Муыззының ады тутулмаяр.

---

[1] «Диваны Энвери». Техран, 1962, 35 сах.

Догрудан хем мунуң ялы гөриплик эмир Муыззы ялы парасатлы адама ярашжак зат дәл. Бу роваят эмир Муыззының душманлары тарапындан тосланан болмагы мүмкиндир.

Ёкарда беллейшимиз ялы, эмир Муыззы Энвери илки көшге гелеиде, оңа көмек эдипдир, оны голдапдыр. оңа өзүне дегишли эдара ишини табшырыпдыр. Бу маглумат хем эмир Муызза йөнкелйән төхметиң ынандырыжы дәлдигини гөркезйәр.

Энвери Балха, Сарагда, Хорезме, Нишабура, Багдада, Мусула ве башга бирнәче ерлере сыяхат эдипдир.

Солтан Санжар Хорезмиң солтаны Атсызың үстүне хүжүм эдип, Хазарасбы ики ай габава саляр. Шәхер илаты зор гораняр. Шол гөрешде солтан Санжарын янында Энвери хем бар экен. Ол бир рубагыны язып, ока сарап, Атсызың гошунларына тарап иберйәр.

Энвериниң эсерлери Хиндистанда, Эйранда, Петербургда бирнәче гезек чап эдилипдир. Шахырың дөредижилиги дүрли-дүрли темалара дегишли болуп, ышкы, ахлакы ве танкыды хәсиетли шыгырлардыр. Онуң дөредижилиги өзүнден соңкы атлы шахырларың дөредижилигине хем тәсир эдипдир. Танымал шахыр Сагдынын дөредижилигине Энверниниң эсерлериниң гүйчли тәсириниң боландыгыны Эйран эдебиятчылары бир агыздан тассыклаярлар. Олар өз пикирини тассыкламак үчин бирнәче факт гетирйәрлер. Олар Энвериниң шыгыр билен язан шәхерде дүе тутуляр дийип, тилкиниң гачышы барадакы эртекини Сагдының проза билен берендигини ерликли ятлаяр. Шонуң билен бирликде, Энвериниң эсерлериниң идеясы, онуң касыдаларының газалларының, рубагыларының, басяларының мазмуны түркмен шахырларының дөредижилигинде хем дуюляр. Мысал

үчин, гөрнүкли түркмен совет эдебиятының талантлы шахыры мерхум Ата Салыхың «Чынар ве кәди» атлы мешхур баспясының ады, мазмуны Энвериниң шол ат, шол мазмунда язан басиясы билен өрән якындыр. Мунуң өзи түркмен топрагында өнүп-өсен шахырларын эсерлери түркмен эдебиятына хем оңайлы тәсирини етирипдир диймәге эсас дөредйәр. Энвери хем өз нобатында Абул-Феречден, эмир Муыззыдан, Арзакыдан... нейдаланыпдыр.

Энвериниң арадан чыкан йылы барада тезкирэчилериң, алымларың арасында дүрли пикириң барлыгыны ятламак герек. Шахырың өлен йылы 547-нжи хиҗриден тө 585-нжи хиҗрэ ченли чакланыляр.

Сагыд Нефиси шахырың арадан чыкан йылыны 585-нҗи хиҗри диййп беллейәр. Башга бирнәче маглуматлар хем Энвериниң 583—585-нҗи хиҗрилерде арадан чыкандыгыны тассыклаяр.

ЯСАВЫ[1]

XII асыр түркмен эдебиятының мистик шахырларының бири хем Хожа Ахмет Ясавыдыр.

Ахмет Ясавы Түркүстанда Яса (Еса) обасында руханы машгалада энеден боляр. Онуң какасының ады Ыбрахым болуп, атасының ады Махмыт-ибни-Ыфтыхардыр.

Ахмет Ясавының какасы Ыбрахым Сайранда, Ясада узак вагтлап шыхлык эдип, дини дүшүнҗәни халк арасында яйрадып гелипдир. Ахмедиң яшлыгы хем шол төверекде гечипдир. Ахмет хениз яшка, онуң какасы ара-

[1] Н. Маллаев. Узбек адабиёти тарихи, Тошкент. 1963, 184—194 сах.

лап чыкып, шол дөврүң улы сопуларының бири (Арслан баба) оны тербнелемеги өз үстүне аляр. Арслан баба Ясавыны соватлы этмек билен бирликде, диниң дүрли када-канунларыны хем оңа өвредипдир. Ясавы Арслан баба өленден соң, онуң орнуна гечен Юсуп-Хемеданының элинде Бухарада окапдыр. Ясавы Марыда хем болупдыр. Ахмет Ясавы Юсуп-Хемеданы өленден соң, онуң орнуна гечип, диниң реакцион таглыматыны халк арасында гиңден яйратмага чалышяр. Онуң тутян ёлы, ынсаны теркидүнйэлиге алып баряр. Ол халк бэхбидиниң гораян позициядан дашлашып, көпчүлиги ёкары гатлагың өңүнде дыза чөкмэге чагыряр. Шахырың эсерлеринде кэбир ахлакы пикирлер өңе сүрүлсе-де, олар дини дүшүнҗелер билен утгашдырыляр.

Ахмет Ясавының суфизм хакындакы таглыматы түркмен классыкы эдебиятына хем белли дереҗеде оңайсыз тэсирини етирйэр. Ясавының доглан йылы белли дэл. Йөне онуң 1166-нжы йылда арадан чыканлыгы барада маглумат бар. Хожа Ахмедиң 63 яшап өлендиги чакланыляр.

XIII—XIV АСЫР ШАХЫРЛАРЫ

АЛЫ

XIII асырда яшан түрки ковумлардан болан шахырларын бири-де «Кыссайы-Юсуп» поэманың авторы Алыдыр.

Проф. Е. Э. Бертельс Алынын бу поэмасынын огуз дилинде языландыгыны айдяр. Ол бу хакда шейле язяр: «Ахмет Ясавынын дөредижилигинин өзболушлы довам этдирилмесини биз өмри хакында хич зат билинмейән Алы диен бир адам тарапындан язылан, XIII асыра дегишли болан Юсуп хакындакы поэмадан («Кыссайы-Юсуп») гөрйәрис. Бу поэма хас соцракқы вагтларда Поволжьеде жуда көп яйран хем болса, онуң дили огузча беян эдилипдир. Шонуң үчин-де, ол жеделсиз, түркмен эдебиятына дегишли дийип хасапланып билнер»[1].

Өзбек алымы Н. М. Маллаев хем өзүниң «Узбек адабиёти тарихи» диен китабында Алының «Кыссайы-Юсубының» огуз диалектинде язылаидыгыны тассыкляяр.

«...Буни, жумладан, 1233 йилда Али деган шоир

[1] Е. Э. Бертельс. «Совет эдебияты» журналы, 1944, № 9—10, 193—194 сах.

томонидан угуз диалектида яратилган «Киссаи Юсуф» достонида хам куриш мумкин»[1].

Бу эсер билен долы танышанында, ондакы көп сөзүң хәзирки заман түркмен дилинде бардыгыны гөрмек боляр. Эмма муңа гарамаздан, биз гадымы түрки дилде язылан эсерлер, оларың авторлары түрки диллерде геплейән халклара дегишлидир диен прииципе эерйәрис.

Алының поэмасының Андалыбың «Юсуп—Зүлейха» эсерине гүйчли тәсир эдипдир. Биз бу ерде шахырың поэмасындан кәбир мысал гетирмек билен чәклейәрис:

Элем ичре сениң адың мешхур ола,
Машрык, магрып улулары сени биле,
Тә кыямат дийген адың бакы гала,
Халыл. Зеби дөвлети гөрүнер имди[2].

Шахырың поэмасында хәзирки заман түркмен дилинде уланылан сөзлериң кәбир мысалы:

«Огланжык, дура-дура, өлчәп, айрылмак, яш акды, аяк, көйнек, сач дарамак...»

ЗЕХИР НЕСЕВИ (НУСАЙЛЫ)

Зехир Несевиниң ады Ымам Зехир-эддин-Велидир. Ол тезкиречи Мухаммет Авфының дөвүрдешидир. Шахырың адына А. Хайямпурың ишинде душмак боляр[3].

---

1 Н. М. Маллаев. Узбек адабиёти тарихи, Тошкент, 1963, 203 сах.

2 ТССР ЫА-ның Магтымгулы адындакы Дил ве эдебият институтының голязмалар фонды, инв. 1138 а. (Гелжекде диңе инвентарь номери бериләжекдир).

3 А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 364 сах.

КЕЛАМЫ МЕРВЕЗИ

Келамының өмри, дөредижилиги догрусында элимизде маглумат ёк. Йөне онуң марылылыгы, XIV асырда яшанлыгы, Багдат хатын билен дөвүрдеш боланлыгы Азериң, Самының тезкирелеринде айдың белленйәр. Эмма онуң ниреде ишлэнлиги, оканлыгы, хайсы шахырлар билен арагатнашык эденлиги анык дәл. Шахырың өмрүни, дөредижилигини аныкламак эдебиятчыларың ишидир. Келамының Багдат хатына багышлап язан бир касыдасының барлыгы мәлим эдилди[1].

КУТБ

Кутбуң эсерлеринден «Хысров ве Ширин» атлы поэмасы бизе мәлимдир. Бу поэма Нызамының «Хысров ве Ширин» поэмасының дөредижиликли терҗимесидир. Шахырың башга эсери бизе белли дәл.

Кутбуң өмри, дурмушы догрусында энтек элимизде анык маглумат ёк. Йөне онуң XIV асырың 41—42-нҗи йылларында Агордада хәкимлик эден Тинибег ханың дөврүнде яшанлыгыны субут эдйән кәбир фактлар бар. Муны шахырың ашакдакы сетирлери долы тассыклаяр:

Улус, ел (ил) эрклиги, солтаны, ханы,
Җахан халкы тен, ол тен ичре җаны,
Ханымыз Тинибег шахы-жеван багт,
Ким уш андан гуваныр, тәч хем тагт[2].

Ондан башга-да, шахырың ханың аялына багышлап язан шыгры бар.

Җемиле хан мелек ол багт өрки,
Агорду дөвлети, ол тагт гөрки,

[1] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 486 сах.
[2] Кутб. Хысров ве Ширин, Варшава, 1957, 13 сах.

Тенки (деңи) ёк, хусну, лутфу, хулк ичинде,
Чын ай тик (тек) юлдуз эра халк ичинде[1].

Екарда гетирилен делиллерден башга-да, ашакдакы факты хем гетирмеклик артыкмачлык этмез.

Мәлим болшы ялы, Кутбуң поэмасының еке-тәк нусгасы 1913-нжи йылда Парижиң миллн китапханасындан тапыляр. Ол 780-нжи хиҗриде (1379-1380-нжи йылда) Мүсүриң Искендерие (Александрия) шәхеринде гыпҗаклы Берке-ибни-Беракиз-ибни-Кандул-ибни-Өрку диен бир адам тарапындан гөчүрилипдир. Бу голязманың сенеси-де шахырың XIV асырда яшанлыгыны гөркезйәр.

МУЗАФФАРЫ-ПЕНЧДИХИ МЕРВЕЗИ

XIV асырда Марыда өнүп-өсен шахырларың бири-де Музаффарыдыр. Ол гадым заманда Марының голайында ерлешен Пенчдих (Бәш оба) диен обада энеден болупдыр. Шахырың дурмушы, дөредиҗилиги хакда хәзирликчә башга маглумат ёк[2].

НЕҖМ-ЭДДИН-ХЫВАКЫ ХОРЕЗМИ

Неҗм-эддиниң өнүп-өсен ери Хорезм болуп, өмрүниң көпүсини Үргенчде (хәзирки Көнеүргенчде) гечирипдир.

Неҗм-эддин дөврүниң гөрнүкли алымы, парасатлы адамсы болупдыр. Ол сопучылыга йыкгынчылык этсе-де, ынсаның сарпасыны сакламагы, адамкәрчилиги элден бермезлиги вагыз-несихат эдипдир. Ол дини ылым ба-

---

[1] Кутб. Хысров ве Ширин. Варшава, 1957, 14 сах.
[2] Пенахы Макулы. Эдеби маглумат җедвели, Баку, 1962, 252 сах.

батында өз дөврүниң гүйчли адамларының бири болаңы үчин, онда окамага дүрли юртлардан көп адам Үргенҗе (хәзирки Көнеүргенҗе) гелипдир. Оларың арасындан Шых-Нежм-эддин-Разыны, Межд-эддин-Багдадыны, Сейф-эддин-Бахерезини гөркезмек болар. Шунлукда ол өз дөврүнде көп адамы тербиеләп етишдирйәр.

Нежм-эддин Хорезми монголларың хүҗүми башланда Үргенчде яшаяр экен. Ол Чеңгиз ханың хүҗүмине гаршы халк арасында вагыз-несихат йөредип, шол үлкеде яшаян адамлары душмана гаршы аяга галдырыпдыр. Чеңгиз ханың ордасына гаршы гөрешен адамларың арасында шахырың өзи хем болупдыр. Энчеме мерданлар билен бир хатарда ол хем ил-улусы горамак угрунда (600-нҗы хиҗриде) гурбан боляр. Шахырың көп санлы шыгырларындан ашакы сетирлери нусга хөкмүнде гөркезмек болар:

Хакиман дер заманы-маъзулы,
Хеме Шебли-у Баезид шовенд;
Баз чун берсери-амел аенд;
Хеме чун Шимру, чун Езид шовенд[1].

«Хәкимлер (эмелдарлар) ишлеринден айрыланларында,
Бары Баезиде, Шебләдөнйәрлер:
Эгер-де өврүлип иш башына гечселер,
Олар ене Езид билен Шимре өврүлйәрлер»[2]

САККАКЫ ХОРЕЗМИ

Шахырың ады Юсуф-ибни-Мухаммет-ибни-Абу-Якуб-Сираҗ-эддин-эл-Хорезми болуп, Саккакы онуң эдеби лакамыдыр. Саккакы өз дөврүниң билимли ша-

[1] Рызагулы Хедает. Гөркезилен эсер, 1406 сах.
[2] Бу сетирлер аркалы шахыр өз дөврүндәки эмелдарларың иш башына геченде рехимсиз залымдыкларыны, ишден айрыланларында хем пукарасыраяндыкларыны айдяр.

хырларының бири болупдыр. Онуң дил билими барада хем язан ишлери бар. Оларың арасындан шахырың «Мифтахул-улум» (Ылымларың ачары) атлы китабы әхмиетлидир. Саккакы бу эсерини арап дилинде языпдыр. Бу китап соңкы вагтларда Мухаммет-ибни-Абдырахман Газвини тарапындан тәзеден ишленилип, «Талхыс» ады билен медреселерде окув китабы хөкмүнде окадылып башланяр. Саккакының бу эсери үч китапдан ыбарат болуп, онуң биринжисинде морфология, икинжи бөлүминде синтаксис, үчүнжи китабында хем маны (риторика), беян (стилистика) хакында дүшүндириш берилйәр.

«Кешф-эз-зунунының» авторы Челебиниң ве башгаларың берйән маглуматына гөрә, Саккакы эдебияты, дили оңат билши ялы, астрономияны-да оңат билипдир. Ол астрономия хакында хем «Хабыб-эссиер» атлы китабы языпдыр[1].

СИВАСЛЫ[2]

XIV асырың талантлы шахырларының бири-де Ахмет Бурхан-эддин-Сиваслыдыр. Сиваслы огузларың салыр тайпасындан болуп, өзүниң чепер дөредижилиги билен эдебият әлеминде гөрнүкли ыз галдыран танымал шахырларың биридир. Ол дөврүниң мешхур казыларындан боланы үчин, оңа казы Бурхан-эддин хем дийилйәр.

Шахырың дурмушы, дөредижилиги барада арап, парс, рус алымлары тарапындан язылан ишлерде көп маглуматлара душмак болар.

---

[1] А. Ирисов, А. Носиров, И. Низомиддинов. Оғиёлик кирк олим, Тошкент, 1961, 69—70 сах.

[2] Е. Э. Бертельс. «Совет эдебияты» журналы, № 9—10, 1944, 193-194 сах.

Сиваслының ата-бабалары Хорезмде яшар экенлер. Түркмен тайпаларының көпүси Хорезмден Кичи Азия тарап херекет эденлеринде, Сиваслының ата-бабаларындан Мухаммет-ибни-Рсcул-ибни-Севинч атлы бир адам Кастамунияда ерлешййәр. Онуң оглы Хысам-эддин-Хусейин өзүниң харбы кәрини ташлап, казычылык иши билен мешгулланяр.

Сивaслы, такмынан, 1344—1347-нжи йылларда Кайсарнеде энеден боляр. Шахырың эжеси арадан чыкандан соң, яш Бурхан-эддиниң тербиелемеклик атасы Шемс-эддин-Мухаммедиң боржуна дүшйәр. Ол агтыгыны тербиелемәге айратын үнс берип, оңа бәш яшында окамагы өвредйәр. Бурхан-эддин он дөрт яшына ченли атасының элинде окап, 12 яшда арап, парс, түрк диллерини белли дережеде өвренйәр. Ол 14 яшындака окувыны довам этдирмек үчин Мүсүре гидип, ол ерде астрономияны, физиканы, математиканы оңат өзлешдирйәр. Соң Мүсүрден гайдып, Халапда хем бир йыл окап, Кайсарийә доланып гелйәр. Бурхан-эддин 766-нжы хижрнде (1364-нжи йылда) 20 яшындака Эртене неслинден болан Кыяс-эддин-Мухаммет тарапындан атасының орнуна Кайсариеде казы эдилип беллеийор.

Бурхан-эддин дөврүниң гүйчли алымы боланы үчин, ондан сапак алмага дүрли юртлардан гелен адам көп боляр. Ол дөврүниң өкде мугаллымларындан хасапланыпдыр.

Сивaслы алым болмак билен бирликде, харбы хүнәрн-де өвренйәр. Шахыр Кайсариеде казы болмак билен бирликде, шол ериң хәкими өленден соң, онуң орнуны эелейәр. Ол 20 йылдан говрак хәкимлик эденсоң, Акгоюнлы династиясыны беркарар эден Гара Осман тарапындан 801-нжи хижрнде өлдүрилйәр.

Сиваслыдан улы бир диван галыпдыр. Онуң эсерлеринден кәбир мысаллар:

Эренлер өз ёлунда эр тек герек,
Мейданда эркек киши нер тек герек,
Яман-ягшы, гаты-юмшак олса хош,
«Серверем» диен киши эркек герек[1].

Я-да:

Дийдим лебиңи сорсаму-эмсем оламы?
Бу дердиме беним ажап, эм-сем оламы?
Чүн эрмез элим васлыңа, душмүшем ырак,
Дүйшде хыялыңың лебин эмсем оламы?[2].

ТӘЧ-ЭДДИН-САРАХСЫ-АБИ

XIII асырда Сарагтда яшан шахырларың бири-де Тәч-эддин Сарахсыдыр[3]. Ол алым, шахыр болмак билен бирликде, гөрнүкли дөвлет ишгәридир. Тәч-эддин Сарагт велаятының хәкими Хорасан үлкесиниң векили болуп ишлэпдир. Авфының язмагына гөрә, ол сахы-жомарт адам болупдыр, оңат дурмушда яшапдыр. Тезкирелерде онуң ады Тәч-эддин-Аби дийип тутуляр. Сарагтлы Тәч-эддинден башга ене Тәч-эддин Самарканды, Делиде яшан Тәч-эддин фарсы диен эдебиятчылар хем болупдыр[4]. Шахырың шыгырларындан мысал:

...Эз гам-у ренжи-ни заманейи-дун,
Эз фелек бүгзеред хеми ахем...

---

[1] Сиваслы. Диваны-казы-Бурхан-эддин, Стамбул, 1943, 582 сах. (Гележекде «Сиваслы. Гөркезилен эсер» дийлип бериледжекдир).

[2] Сиваслы. Гөркезилен эсер, 598—599 сах.

[3] Тач—бу сөзүң түркмен дилинде «тәч» боланлыгы үчин текстде «тәч» дийлип берилди.

[4] Шол ерде, 463 сах.

«Ярамаз замананың гам-гуссасындан,
Мениң ахы-налам пелекден гечер...»

ТЭЧ САРАХСЫ

XII асырың ахырында XIII асырың башларында Сарагтда өнүп-өсен шахырларың бири хем Сейит-Захыр-эддиндир. Эдеби чешмелерде шахырың лакамыны Тэч Сарахсы дийип язярлар[1]. Йөне Тэч Сарахсыдан башга-да Тэч атлы шахырлар болупдыр. Оларың бири хут шахырың шэхердеши Тэч-Аби лакамы билен мешхур болан Тэч-эддин-Аби Сарахсыдыр. Бу барада Тэч-эддин-Аби хакдакы маглумата середиң!

ФАХРЫ САРАХСЫ

Мары, Сарагт, Абиверд, Нусай, Языр я-да Шэхристан, Дехистан ялы шэхерлер орта асырда Орта Азияның медени меркезлери болупдыр. Бу ерлер ыкдысады, сыясы, медени жэхетден хем гоңшы районлардан эп-эсли тапавутланыпдыр. Бу медени меркезлерде гөрнүкли алымлар, тебиплер, сыясы ишгэрлер, сунгат уссатлары, мешхур шахырлар пейда болупдыр.

Ине, шейле шахырларың бири-де Фахры Сарахсыдыр. Онуң биографиясы, дөредижилиги догрусында энтек элимизде айдың маглумат ёк.

Шахырың ады Фахр-эддин-Мухаммет Дерханы я-да Зерханы боланлыгыны эйран эдебиятчысы А. Хайямпур өз ишинде гөркезйэр. Ол XIII асырда яшап, өз эсерлери билен эдебият тарыхына гирен шахырларың биридир[2].

[1] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 106 сах.
[2] Шол ерде, 431 сах.

ХОЖА ДАЙХАН ТҮРКМЕН

XIII асырың эдебиятының векили хөкмүнде хожа Дайхан түркмени ятламак болар. Йөне онуң бизде эсерлери ёк.

ХОРЕЗМИ

XIV асыр түркмен эдебиятының гөрнүкли векиллериниң бири Мухаммет Хорезмидир. Шахырың дурмушы ве дөредижилиги догрусында маглумат өрән аз. Онуң доглан хем-де арадан чыкан йыллары белли дәл: Йөне онуң Сырдеря якасында яшанлыгыны, шол ерде хем өзүниң «Мухаббетнамасыны» дөреденлигини айтмага эсас бар:

> «Мухаббетнама» сөзүн мунда айтдым,
> Камугын Сыр якасында битдим...[1]

Шахыр өз эсерини хачан язып гутарандыгыны шейле хабар берйәр.

> Бу дефтер ким болупдыр Мүсүр канды,
> Ети йүз элли төрт ичре түкенди[2].

754-нжи хижри сене милада өврүленде, 1353-нжи йыла габат гелйәр. Бу эсер шахырың дөвүрдеши Мухамметхожа бегиң хайышы боюнча сөйги темасында язылыпдыр.

Шахыр поэманы илки 10 намада тамамламакчы экен, йөне соң оны он бир нама етирипдир.

> «Бурун он дийдим, он бир болды»[3].

---

[1] Хорезми. Мухаббетнама, Москва, 1961, 48 сах.
[2] Шол ерде.
[3] Шол ерде, 61 сах.

Бу поэманың көбир намалары парс дилинде язылыпдыр.

Хорезминиң поэмасының ики нусгасы бар. Онуң бири арапча, бейлекиси уйгур графикасында язылыпдыр.

Хорезминиң яшлык дөври Хорезмде гечипдир. Эмма ол сыяхат этмэге хөвесли боланы үчин, Гүнбатар Азия себитине—Шама тарап херекет эдиндир. Биз муны поэманың ахырында ерлешдирилен парс дилиндэки язылан хекаядан айдың гөрйэрис:

Мера салы ки суйы-Шам шод руй,
Беси будем совара, бер серу-пай.
Еки абам хеми даду, еки нан,
Чу зулфи-дилберан зорак перишан.
Товаккел кердем эз деря гузештем,
Зи сер та пай мулки Рум гештем...[1]

«Мен Шама тарап угран йылымда,
Көп ёллары ашдым пайы-пыяда,
Бири сувум берди, бириси хем нан,
Гөзеллер зулпи дек гайык перишан,
Тәвекгеллик эдип дерядан ашдым,
Рум мүлкүни бойдан-баша мен гечдим».

Түркмен дессанларының идея-мазмунына, чеперчилик дережесиниң камиллешмегине Хорезминиң шу поэмасының-да белли дережеде тэсир эдендиги шексиздир.

---

[1] Хорезми. Мухаббетнама, Москва, 1961, 62 сах.

XV АСЫР ШАХЫРЛАРЫ

АБУЛ-ВЕПАЙЫ ХОРЕЗМИ

X—XV асырың аралыгында Хорезмде, Ургенчде көп санлы алымлар, шахырлар яшап гечипдирлер. Оларың бири хем шых Абул-Вепайы Хорезмидир.

Шахырың биографиясы хем-де эдеби мирасы барада маглумат өрән аз. Йөне, онуң хорезмли боланлыгыны, шол ерде хем арадан чыканлыгыны тезкиречилериң көпүси тассыклаярлар. Ол шахырчылыгың дашындан саз сунгатыны-да оңат билипдир. Тезкиречилериң язмагына гөрә, ол мылакатлы адам болупдыр. Шоңа гөрә-де Хорезм халкы оңа «Ериң перишдеси» диййп айдар экенлер[1].

АЛЫ АКГОЮНЛЫ

XV—XVI асырда Эйранда яшан түркмен шахырларының бири-де Алы хан Мурзе Акгоюнлыдыр. Ол Акгоюнлы династиясының солтаны Якуп ханың якын гарындашыдыр. Шахырың дурмушы, дөредижилиги барада хәзирликче мундан артык маглумат ёк[2].

---

[1] Рызагулы Хедает. Рыяз-эл-Арезин, 1305.

[2] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 400 сах.

АРАЕШ ТҮРКМЕН

XV асырда Эйраның гүнбатар себитинде хәкимлик эден Гарагоюнлы түркменлериң арасындан бирнәче шахыр дөрәпдир. Оларың арасында аял шахырлар хем болупдыр. Оларын бири хем Араеш бегимдир. Араеш бегим Җаханшаның доганы Гара Юсубың оглы эмир Исгендер түркмениң гызыдыр. Шахырың адына А. Хайямпурың ишинде душмак боляр[1],

БАБА СӨВДАЙЫ АБИВЕРДИ

Баба Сөвдайы Баверден болуп, Секан диен ерде өнүп-өсйәр. Ол илки Хавери тахаллусы билен шыгырлар языпдыр. Эмма дәлирәп айңаландан соң, Сөвдайы лакамыны уланып уграпдыр. Онуң шыгырлары топланмандыр. Шейле-де болса кәбир китапларда душ гелйән сетирлери онуң гүйчли шахыр боланына шаятлык эдйәр[2].

Анберет халу, рухет лер ду хаттет рейхан эст,
Даханет гунча-у, дендан дуру,. леб мержан эст[3].

«Анбериң халдыр, ики яңагың рейхан,
Агзың гунча, дишлериң дүр, додагың мерҗен».

Сөвдайының ышкы, сатирики шыгырлары хем бар. Шахыр танкыды шыгырларында казылары, рехимсиз ханлары, зәхметкешлери талаян байлары берк ургы астына аляр. Оларың элинден дат эдип, дөврүң шаларына йүзленипдир. Шахыр өзүниң бир шыгрында мир Мухаммедиң, Җаны Гурбаның, молла Касымың адыны тутуп, оларың эден-этдилигинден зейренсе, башга бир шыгрында шейле диййәр:

---

[1] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 3 сах.
[2] Новайы. Гөркезилен эсер, 22 сах.
[3] Шол ерде.

Баверд (Абиверд) бе саны-асыянст
Чархеш хеме гусса эст-у, гам бад,
Даруга сег эст-у, казнеш хар,
Амелеш шотыр-у, махасыбеш гав,
Зынхар, чи бөвед несибн-ранйет,
Монт хорден-у, зер шомерден...[1]

«Абиверд гөйә дегирмен ялыдыр,
Онуң чархлары (тигри) гусса, ели хем гайгы-гамыдыр.
Шәхер хәкими (полицмейстр) итдир, казысы эшек,
Эмелдары дүе, хасапдары хем сыгыр,
Эйсем халкың гөрҗеги нәме,
Юмрук иймек билен пул санамакдыр».

Сөвдайы Саргтда Секан диен обада арадан чыкяр. Ондан ики огул галяр.

ВЕПАЙЫ[2]

XV асырда яшан Вепайының «Ровнак-эл-ысламы» көне түркмен мекдеплеринде окув китабы хөкмүнде, тә Бейик Октябрь социалистик революциясына чепли йөргүнли окадыляр. Бу китап ыслам динини, онуң када-канунларыны көпчүлигиң арасына гиңден яйратмакда эп-эсли роль ойнапдыр.

МОВЛАНА ДАЪЫ

Даъы көпленч Саргтда яшапдыр. Онуң кәри эсасан мүҗевүрлик болупдыр. Ол Саргтда ерлешен шых Лукманың мазарының башында яшапдыр. Кәвагтда болса сөвда-сатык билен хем мешгулланыпдыр. Шахырың

[1] Дөвлетша Самарканды. Тезкиретуш-шуара, Бомбей, 1887, 186 сах.
[2] Инв. № 222.

дурмушы ве дөредижилиги догрусында шундан артык маглумат ёк[1].

МОВЛАНА МЕЛИК (МЕЛИКИ)

Мелик Кәризден болуп, өзүни Мелик Зовзанының өвладындан хасаплаяр. Шонуң үчин хем ол Мелик (Мелики) тахаллусыны уланыпдыр. Ол отуз яшдан соң шахырчылыга башлапдыр. Онуң дөвүрдешлери дегишмә салып, шахырың адыны «Мелик сыгыр» хем диер экенлер. Ол шыгыр язмакда өкде экен. Ашакдакы ики сетир онуң эсерлеринден нусга хөкмүнде гетирилйәр.

Сад кысса гер зи Лейли-у Межнун ровастист,
Ма-у хадысы-ышкы-то инха хекастист.

«Лейли-Межнун хакда йүз роваят бар болса,
Сениң, мениң ышкым хекаялар топлумыны дуэйәр»:

МОВЛАНА-ХУСЕЙИН ХОРЕЗМИ

Хорезмде көп санлы алымлар, шахырлар өсүп етишипдир. Оларың бири хем талантлы шахыр Хусейин Хорезмидир. Шахырың дурмушы, дөредижилиги догрусында бизиң элимизде долы маглумат ёк. Шейле-де болса, кәбир тезкирелердәки ятламары жемләп, ол хакда шу ашакдакылары айтмак мүмкин. Мешхур өзбек алымы, шахыры Алышир Новайының язмагына гөрә, Хусейин хожа Абул-Вефаның шәгирди хем-де онуң мүриди болупдыр. Хусейин эн̃чемс китаплара, шыгырлара дүшүндириш языпдыр. Ол Желал-эддин Румының месневисине ве онуң бир касыдасына түрки дилинде дүшүн-

---

[1] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 107 сах.
[2] Новайы Гөркезилен эсер, 108 сах.

дириш берипдир. Хусейин Хорезминиң өз язан эсерлериниң бири хем «Максуд-эл-Акса» атлы китабыдыр.

Хусейин Шахрух Мүрзәниң дөврүнде бир газал язаны үчин, душманлар тарапындан капыр дийип айыпланяр. Шол себәпли хем Хорезмден ковлуп, Хырада гөчүрилйәр. Эмма соң ене Хорезме гайдып гелйәр. Шахыр Хорезме геленден соң, оны бир өзбек өлдүрипдир. Онуң габры хожа Абул-Вефаның аяк ужунда ерлешдирилипдир. Шахырың эсерлерини долы топлап, өвренмек иши бизиң гелжекки везипәмиздир. Ашакдакы сетирлер оңа дегишлидир:

Эй дер хеме алем пинхан то-у, пейда то,
Хем дерди-дили ашык, хем аслы-мудава то[1].

«Бу жахаида гизленйәнем, гөрүнйәнем сенсиң,
Ашыгы көйдүрйәнем, шыпа берйәнем сенсиң».

НАДЫРЫ МЕРВЕЗИ

Шахыр Надырының өмри, дөредижилиги барада анык маглумат ёк. Йөне онуң мешхур Новайының дөвүрдешлиги, онуң билен оңат арагатнашыкда боланлыгы хакда кәбир тезкирелерде маглумат берилйәр[2].

Шахырың Марыданлыгы айдыляр. Бу ики сетир шыгыр хем оңа дегишли дийлип белленилйәр:

Бе сенг нерм кон эй чарх, устыханы-мера,
Мебад рахна конед тыг дилситаны-мера[3].

«Мениң сүңклерими даш билен оврат, эй пелек,
Эмма мениң сөйгүлиме зепер етирме.»

[1] Новайы. Гөркезилен эсер, 9—10 сах.
[2] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 585 сах.
[3] Новайы. Гөркезилен эсер, 116 сах.

НАСЫР МӘХНЕЙИ

Абу-Насыр мешхур Абу-Сагыд мәнелиниң неберелеринден. Шахырың ады хожа Насыр-эддин-Аву-Насыр мәнелидир. Ол хожа Муэййид мәнелиниң оглудыр. Онуң дурмушы барада мундан артык зат ёк[1].

НЕЗРИ

Незрини кәбир тезкиречилер түркменлериң афшар тайпасындан дийселер, бирнәчеси шамлы тайпасындан дийип беллейәрлер. Онуң дурмушы, машгала ягдайы догрусында энтек маглумат ёк. Йөне онуң энчеме йыллап Ыракда яшанлыгы хакда хем-де әмирлериң хызматында өмрүни сарп эденлиги барада хабар берйәрлер[2].

НЕРКЕСИ

Неркеси марылы болуп, ол хем Новайының дөвүрдешлеринден биридир. Ол адамкәрчиликли йигит экен. Эйран эдебиятчыларының кәбири оны марылы дәл-де, башга ерли дийип хасап эдйәрлер.

Онуң шыгырларындан нусга:

Анра ки дерди-ышкы то дивана сахта,
Межнун сыфат бегушен-вейрана сахта[3].

«Сениң ышкың дерди дивана эйләп,
Межнун кибп бир хараба ташлапдыр».

---

[1] Новайы. Гөркезилен эсер, 165 сах.
[2] Азер. Гөркезилен эсер, 27—29 сах.
[3] Новайы. Гөркезилен эсер, 165 сах.

ПЕЙЯМЫ МЕРВЕЗИ

Шахырың дурмушы, дөредиҗилиги хакда хич хили маглумат ёк. Диңе онуң марылыдыгы, XV асырда яшанлыгы белли. Онуң өз ады хем, какасының ады хем мәлим дәл. Пейямының адына Фахрының тезкиресинде, соң болса А. Хайямпурың китабында душ гелмек боляр[1]

ТАХЫР МӘХНЕЙИ (АБИВЕРДИ)

Шахырың ады Абу-Тахыр болуп, эдебият әлеминде Мәхнейи лакамы билен мешхур экен. Онуң какасынын ады хожа Абдылла Мәхнейидир. Абу-Тахыр шыгыр дүзмекде өз дөвүрдешлериниң көпүсинден өкде экен. Новайы ашакдакы ики сетири Абу-Тахыра дегишли диййип беллейәр:

Анчи шебха бер дилем зан жуъды-пур хем миресед:
Бер гирифтараны-зенҗири-бела кем миресед[2].

«Сениң бурум-бурум сачларыңдан гиҗелер гөрйән гөргими
Бела зынҗырына гирифтар болянлар хем гөрйән дәлдир»

ХАКЫКЫ ГАРАГОЮНЛЫ[3]

Гарагоюнлылар ве оларың династиясы хакында көп чешмелерде гымматлы маглуматлара душмак боляр.

Ол тайпа барада 1666-нжы йылда язылан «Зиет-эл-Межалыс» диен китабың авторы Абдылла Межд-эддин-Мухаммет-эл-Хусейин-Межди көп затлары ятлаяр

---

[1] Азер. Гөркезилен эсер, 27—29 сах.
[2] Новайы. Гөркезилен эсер, 167 сах.
[3] Абдылла Межд-эддин-Межди. Зинет-эл-Межалыс, 1004 хиҗри, 2—10 сах.

Межд-эддин-Җаханша ве онуң машгала ягдайы хакында хем гиң дуряр.

Хакыкының тайпасы хем-де өзи догрусында «Тарыхы Нигаристаның» авторы Гаффары, Абдырызак Самарканды хем көп затлары ятлаяр. Абдырызак Самарканды Абу-Музаффар-эддин-Җаханша 1438—1467-нҗи йыллар арасына ченли хәкимлик эдипдир дийип язяр. Шу хили тарыхы чешмелере башга-да душ гелйәрис.

Җаханша Хакыкы түркменлериң гарагоюнлы тайпасындан болуп, онуң ата-бабалары XV асырдан өң Эйраның гүнбатар себитлеринде Ыракда, Шам төверегинде яшапдырлар.

Гарагоюнлылар эмир Теймире хем-де онуң неберелерине гаршы гайдувсыз гөрешипдирлер.

Җаханшаның какасының ады эмир Гараюсуп-ибни-Гарамухаммет-ибни-Байрам хожа түркмендир. Байрам хожа солтан Вейс өленден соң, Мусулы эелемеклиге чалшыпдыр. Онуң оглы Гарамухаммет солтан Ахмет Җелайырының гадырлы достларындан, эмирлеринден бири болупдыр. Ахмет солтан Гарамәммедиң гызыны өзүне никалап алыпдыр. Ол бу гарындашлыгың хорматына гайын атасыны Гарагоюнлы түркменлериң сердары эдип беллэпдир.

Солтан Ахмет эмир Теймириң Багдада тарап хүҗүм эденини эшидип, өз сердарларындан горкусына, оларың көпүсини өлдүрйәр. Өзи болса Гараюсубың янына гачып гелйәр. Ол түркменлере, айратын-да Гараюсуба көп мукдарда серпай-халат сылаг берйәр. Эмир Теймириң Төвризи басып аланыны эшидип, Рума-османлыларың солтаны Баезид-Йылдырымының янына гачып баряр.

Гараюсуп эмир Теймириң гошуныдан еңленсоң, солтан Ахмедиң гачып баран ерине бармага мәҗбур

болупдыр. Басзид Акшэхериң хыражыны Гараюсуба багышлапдыр. Гараюсуп шол ерде бирнэче вагтлап месген тутуп галяр. Эмма эмир Теймириң өлен хабарыны эшидип, ол Халаба тарап уграяр.

Ахмет хем өз оглы билен оңушман, оны өлдүрйәр. Гараюсуп Ырагы басып аляр ве сораян юрдуны гиңелдип уграяр: Гараюсуп эмир Теймириң оглы Миран ша билен тэзеден уршуп башлаяр. Шол сөвешлериң биринде болса Миран ша өлдүрилйәр.

Бу вакадан соң Миран шаның оглы Абубекр Гарагоюнлылара гаршы сөвеш ыглан эдйәр, эмма еңлип гачып гидйәр. Шахрух Мүрзе хем олар билен сөвешйәр. Жаханша онуң билен үчүнжи гезек сөвешден соң, ярашык этмэге разы боляр. Шахрух Төвризиң хэкимлигини Жаханшага табшыряр. Шейлеликде, Жаханша Ырагы, Фарсы, Кирманы хем-де 862-нжи хижриде Табарыстаны, Гүргени басып аляр. Эдил шол йылың өзүнде хем ол Хорасана хүжүм эдип, Хырады өзүне табын эдйәр. Эмма ол сцишлерден долы пейдаланып билмейәр. Себәби, ызында зындана ташлан оглы Хасаналы зындандан бошап, юртда булагайлык турзуп уграяр. Жаханша болса ызына гайтмага межбур болуп, ол 863-нжи хижриде (1458—1459-нжы йылда) Төвризе доланяр. 872-нжи хижриде (1467—1468-нжи йылда) Жаханша Хасан бег Акгоюнлы билен урушяр ве еңлише сезевар боляр. Хасан бег онуң ики оглуны, өзүни-де өлдүрйәр. Шейлеликде, онуң Ыракдан тә Хырада ченли аралыгы өз ичине алан гиң хэкимиетн чагшап башлаяр. Хасаналы бир йыл хем хэкимлик эдип билмэн, Акгоюнлылар тарапындан дербн-дагын эдилйәр. Оларың хэкимлиги түркменлериң башга бир тайпасы болан Акгоюнлылара гечйәр.

Жаханша диңе бир серкерде, ша болмак билен чэкленмэн, эйсем ол XV асыр түркмен эдебиятының гөр-

нүкли векилидир. Онуң адына дүрли тезкирелерде душмак боляр. Өзбек эдебиятының халыпасы Алышир Новайы «Җаханша мирзе дагы шыгыр айтор эрди».[1] дийип, шахырың эсерлеринден ики саны сетирини нусга хөкмүнде гетирйәр.

Шахыр ики дилде (түрки ве парс) оңат эсерлер дөредипдир. Онуң долы болмадык диваны хәзир ТССР ЫА-ның Магтымгулы адындакы Дил ве эдебият институтының голязмалар фондунда сакланяр.

Хакыкының эсерлери, сөйги, ахлакы, социал хәсиетлере махсусдыр. Ол бир тарапдан, худая йүзленисе, икинжи тарапдан, гүле—гөзел яра сөйгүсини билдирйәр.

ЯЗЫРЫ

Мовлана Рухы-Языры түркменлериң языр тайпасындан болуп, өз дөврүниң гүйчли хем соватлы адамларының бири болупдыр. Онуң-ады гиң көпчүлиге мәлим экен, Сарагтдан, Марыдан, Дуруңдан, Язырдан адамлар онда окамага гелипдирлер. Ол «Билбил биле Гүл», «Шем биле Первана» атлы ики саны муназыраны языпдыр. Шахырың шыгырларындан көбир сетирлер:

Немихахем кес ябед зи сырри-халем агахи,
Ве гёрне алеми сузем би ек ахы-сәхергахи[2].

«Хич кимиң халымдан хабарлы болмагыны ислемейәрин,
Ёгсам мен сәхерлер чекйән ахым билен әлеми яндырардым».

---

[1] Новайы. Гөркезилен эсер, 201 сах.
[2] Шол ерде, 18 сах.

ЯКУП ХАН АКГОЮНЛЫ ТҮРКМЕН

XV—XVI асырлардан озал түркменлериң көп бөлеги кәбир себәплере гөрә, Ырак, Шам... тарапына гөчүп барыпдыр. Олар шол ерде месген тутуп, ымыклы ерлешипдирлер.

Эйрана баран түркмен тайпаларының арасында гарагоюнлылар, акгоюнлылар болупдыр. Шол ерде хем хәкимиети элләп, Гарагоюнлы, Акгоюнлы династиясыны беркарар эдипдирлер. Хасан узын я-да Хасан хан Акгоюнлы Гарагоюнлыларың ахыркы солтаны Җаханшаның оглы Хасаналы беги еңип, өзүни солтан дийип ыглан эдйәр. Ол өленден соң, онуң оглы солтан Халыл хәкимиет башына гечйәр. Солтан Халыл өленден соң, онуң доганы Якуп солтан хәкимиет башына гечип, юрды эдара эдип ураяр. Ол шахырлары, алымлары голдаяр. Гүндогарын гөрнүкли шахыры Абдырахман Җамы Мекгә барып гайданда Тевризе гелип, Якуп солтан билен душушяр. Якуп хан оны ыззат-хормат билен ёла саляр. Якуп солтан хан болмагына гарамаздан, шахыр хем болупдыр. Ол 1518-нжи йылда арадан чыкыпдыр. Онуң шахыр боланлыгыны Новайы-да, бейлеки тезкиречилер-де тассыклаярлар. Шахырың эсерлеринден ашакы рубагыны нусга хөкмүнде гөркезмек болар:

Дунйә ки дер ан собат кем мибинем,
Дер хер ферехеш хезар гам мибинем,
Чун кохне рәбатыст ки әз хер тарафеш
Рахы би беябаны-адем мибинем[1].

«Дүнйәниң дуркы, вепасы аздыр,
Хер бир шатлыгында мүң гам гөрйәрин,
Ол гөйә бир көне сарайдыр, думлы-душундан,
Еклук сәхрасына барян ёлы гөрйәрин»

---

[1] Новайы. Гөркезилен эсер, 201 сах.

XVI—XVII АСЫР ШАХЫРЛАРЫ

АПБАСБЕГ ТҮРКМЕН

Апбасбег түркмениң эдеби лакамы, дурмушы, дөредижилиги догрусында ончаклы гиң маглумат ёк. Йөне онуң Садыкы китапдарың дөвүрдеши болашлыгы, какасының адының Феррухзадлыгы мәлим. Ол яш болмагына гарамаздан, зехинли адамларың бири болупдыр. Апбасбег шыгыр хем языпдыр. Эмма онуң шыгырларының мөчберини кесгитлемек кын. Эдебиятчылара мәлим болан сетирлери хем өрән аз. Ашакы сетирлери мысал хөкмүнде гетирмек болар:

Семенди-наз жовлан миан-у митерсем,
Ки герди хызед-у, бер дамени-агяр нешинед[1]:

«Нәз атыны ойнадып гелишинден горкярын,
Тозан-тозана гарып, өзгәң үстүн долдыр дийип».

АЛЫ

Шахырың ады Мәммедалыдыр. Ол түркменлериң бай машгаласында дүнйә инипдир. XVII асырда яшапдыр[2]

---

[1] Садыкы. Межме-ул-Ховас. Тебриз, 1327, 71 сах. (Гележекде «Садыкы. Гөркезилен эсер» диймин бериләжекдир).
[2] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 401 сах.

АЛЫ ТҮРКМЕН

Алыгулы хан мүрзе солтан Халыпаның оглы болуп, Мырат ханың иинсидир. Ол өз эдеби лакамыны Садык дийип уланыпдыр. Шахыр дөврүниң дәбине эерип, парс, түрки диллерде эсер языпдыр. Шахырың парс ве түрки диллеринде язан шыгырларындан кәбир сетирлер:

Гөтер борга ким гүл-рухсары гөрсүнлер,
Мени бимар эден ол нергиси-хунхары гөрсүнлер,
Меним бир капыра дин бердигими гер ынанмазлар,
Элимде бут, билимде риштейи-зуннары гөрсүнлер...[1]

Фериби-нергеси-местеш би касды җан биревед,
Чун рехзен ки бидонбалы карван биревед[2].

«Хумар гөзе алданан өз җаныны каст эдер,
Гөйә кервен ызына дүшен гаракчы огшар».

АРШЫ ТЕКЕЛИ[3]

XVI асырда Эйранда яшан түркмен шахырларының бири хем Аршыдыр. Ол илки Әхди лакамыны уланан болса-да, соң дурмушының хас говуланмагы, дөредиҗилик кәринде кәмиллешенлиги үчин, Аршы (арш-ёкары) диен эдеби лакамы пейдаланып башлапдыр.

Онуң ады Тахмасыпгулы бегдир. Шахырың бир оглуның боланлыгы барада «Атешкедейи-Азериң» авторы белләп гечйәр. Шахырың оглы өрән гөрксүз болупдыр. Оны шахыр өз шыгырларында хем белләп гечйәр:

...Тохмы-дигер бикеф арым-у бикарим зи нов,
Канчи каштим, зи хыҗлет не тован керд деров[4].

---

[1] Садыкы. Гөркезилен эсер, 66 сах.
[2] Шол ерде, 67 сах.
[3] Мухаммет-Тахыр Насырабады. Тезкирейи Насырабады, Техран, 1317, 266 сах.
[4] Азер. Гөркезилен эсер, 22 сах.

«Башга тохум таның, тәзеден экелиң,
Өңки экинимизә утанман орар ялам дәл».

Шахырың эсерлерине айры-айры китапларда душмак боляр. Ашакдакы ики сетир хем мысал хөкмүнде гетирилйәр:

Гер некерди ахуваны-дештра бе хыш рам,
Биш эзин мияфт Межнун леззети-динанеги[1].

«Эгер Межнун чөл жеренлериңи өзүне өвренишдирмедик болсайды,
Ол дәлилик леззетини мундан артык дуярды».

АТАБЫ ТЕКЕЛИ[2]

Шахырың якын таншы болан «Тезкирейи-Мейхананың» авторы молла Абдылнебиниң язмагына гөрә, Хасан бег шахырың чын ады болуп, Атабы онуң эдеби лакамыдыр. Ол түркменлериң текели тайпасындан Багшы бег түркмениң оглудыр. Хасаң 1564-нжи йылда Хыратда дүнйә инйәр. Ол яшлыгыны шол ерде гечирйәр. Шахырың хыратлылыгыны Садыкы китапдар хем өзүниң «Межме-ул-Ховас» атлы тезкиресинде тассыклаяр.

Хасан эсе-боя геленде, Багшы бег Хыратдан гөчүп, Газвине гелйәр. Атабының илки эдебият мейданына гадам басып угран дөври ша Апбас биринжиниң хәкимлик эден вагтына габат гелйәр. Муны шахырың ша Апбаса багышлап язан касыдасындан гөрмек боляр:

Бу касыда өрән чепер, лабызлы боланы үчин, шаның гөвнүнден турупдыр. Ша бу шыгрың сылагы хөкмүнде Верамының голайындакы баг-бакжалы Тари ди-

[1] Молла Абдылнеби-Фахр-эз-замани Газвини. Мейхана, Техран, 1340, 429—436 сах.
[2] Садыкы. Гөркезилен эсер, 61 сах.

ен саналы обаның дөвлет гирдежисини оңа багышлапдыр. Атабы Газвинде узак яшаман, Испыхана гөчүп гелйәр. Онуң гүйчли таланты көпчүлигиң үнсүни өзүне чекйәр. Зехинли шахыр көп санлы чепер эсери өврененден соң, Нызамының «Хамсасына» жогап эдип, улы эсер язмага башлапдыр. Молла Абдылнебиниң тезкиресинде хабар бермегине гөрә, Атабы «Сам ве Пери», «Иреч ве Гити», «Хедайык-эл-эзхар», «Сакынама» шейле хем түркн дилинде язылан «Межме-ул-бахрейн» атлы эсерлериң авторыдыр. Шулар билен бирликде, Атабының йити галамының астындан чыкан онларча мүң сетирден ыбарат эдеби мирасының боланлыгыны, оны өз гөзи билен гөренлигини молла Абдылнеби тезкиресинде тассыклаяр. Онуң Шетабы атлы оглы хем какасының эсерлерини бир ере йыгнамага үнс бермәндир. Хер ничик-де болса, Атабының өз дөврүниң иң көп язан шахырларының бири болaндыгына шүбхе ёкдур. Бир гезек ша Апбас байрамчылык мынасыбетли шәхери безәп, улы отурышлык гураяр, шерап ичмәге башлаярлар, шол вагт сакы Атаба хем шерап хөдүрлейәр. Эмма Атабы дине берк ынананы үчин, мей ичмекден йүз дөндерйәр. Бу ваканы шаның ичалылары деррев оңа хабар берйәрлер. Бу хабары эшиден ша гахар-газаба мүнүп, шерабы харам, оны ичмек болмаз диен Атабыны шол мейлисде бир ок билен өлдүрмек исләндир. Эмма Ферхат хан диен бир адам ара дүшүп, шаның гахарыны көшешдирипдир, шахырын жаныны өлүмден халас эдипдир. Ферхат хан пурсатдан пейдаланып, Атабыны янына чагыряр. Онуң бир шыгыр айдып, шаның гөвнүни авламагыны маслахат берйәр. Шахыр дессине бир рубагы айдып, шаны өвмек аркалы өз ынанжына гаршы гитмәге межбур болупдыр.

Бу рубагыны эшиден шаның вагты хош болуп, шахыры йүз түмен пул, күмүш эерли ат билен сылаглапдыр.

Бу вакадан соң Атабы, Экбер ша тарапыидан илчи гелен мир Магсум-Бекри билен Хиндистана гидйәр. Атабы Экбер шадан ругсат алып, Хиндистаның көп ерине сыяхат эдипдир. Бу сыяхатдан соң, ол Ырага, Эйрана гайдып гелйәр. Арадан бирнәче вагт геченден соң, шахыр ене Хиндистана гидйәр. Экбер ша өленден сон ол ерден гайдып, Гандахара уграяр. Атабы 1616-нжы йылда (52 яшында) Гандахарың голайында бир обада арадан чыкяр. Ёкарда ады тутулан тезкиреде шахырың эсерлериниң 300 сетирден говрагы нусга хөкмүнде ерлешдирилипдир.

БАЙРАМ ХАН[1]

XVI асыр түркмен эдебиятының гөрнүкли векиллериниң бири хем түркменлериң бахарлы тайпасындан болан Байрам хандыр.

Байрамың ата-бабалары XV асырдан өң, Орта Азиядан гөчүп, Эйран, Азербайжан, Ырак, Шам... себитлеринде ерлешипдирлер. Олар ерлешен ерлеринде энчеме сөвешлере гатнашыпдырлар. Хатда оларың ики улы тайпасы—гарагоюнлылар, акгоюнлылар йөрите династиялар дөредип, ол тайпаларың башлыклары өзлерини солтан, ша дийип ыглан эдипдирлер. Соң оларың бир тәпары Хырада, Хиндистана тарап уграпдырлар. Хырада, Балха, Бадахшана баран түркменлериң арасында Байрам ханың ата-бабалары хем болупдыр. Олар илки Хыратда, соң Бадахшанда месген тутупдырлар.

---

[1] Байрам хан. Диваны Байрам хан, Калькутта, 1910.

Байрам хан XVI асырың башларында энеден болуп, ол хениз яшка какасы урушда өлдүрилйәр. Етим галан Байрамың машгаласы Бадахшандан гөчүп, Балха гелйәр. Байрам шу ерде доган-гарындашларының көмеги билен окап башлаяр. Ол ылым-билим өвренмек билен бирликде, харбы хүнәри-де кемсиз эле аляр. Байрам хан илки Җахан Моватының гызына өйленйәр, олардан Абдырахым Рахымы дүнйә гелйәр. Соң Хумаюның аял доганының гызы Селиме бегиме өйленйәр.

Байрам хан Бабырың оглы Хумаюн шаның, Экбериң дөврүнде юрдуң ички, дашкы сыясатына актив гатнашяр. Ол серкерде болмагына гарамаздан, парс, түрки диллерде шыгыр хем языпдыр. Шахырың дурмушы, дөредиҗилиги догрусында чуң ве гымматлы маглумат алмак үчин Г. Алыев, С. Атаев, М. Көсәев, Р. Алыев, Б. Ахундов, С. Дурдыев ёлдашларың макалаларына середиң[1]. Байрамханың парс ве түрки диллерде язан шыгырларының нусгалары метбугатда нешир эдилди.

БЕРХУРДАР ТҮРКМЕН[2]

XVII асырда яшап гечен түркмен шахырларының бири хем Берхурдар түркмен Ферахы-Мүмтаздыр.

Берхурдар түркмен Испыханда яшап, шол ерде билим алып уграяр.

Ол соң халк арасында айдылян роваятлары, легендалары топламаклыгы йүрегине дүвйәр. Шол себәпли-

---

[1] Г. Алыев. «Эдебият ве сунгат», 1964, 20 май; С. Атаев. «Эдебият ве сунгат», 1964, 5 февраль, М. Көсәев ве Р. Алыев. «Эдебият ве сунгат», 1966, 20 август; Б. Ахундов. «Эдебият ве сунгат», 1964, 26 сентябрь; С. Дурдыев, «Яш коммунист», 1964, 29 сентябрь.

[2] Берхудар түркмен. Махбубул-Кулуб, Машхад, 1323.

-де ол Мара уграяр. Шахыр Марыда ики йыл боландан соң, ене Испыхана өврүлип гелйәр. Ол Испыхандан гайдып, Дуруна гелип, бу ерде бирнәче вагтлап яшаяр. Ол өзүниң «Махфалара» атлы китабыны язып гутаряр. Эмма бу китап шахырың яшан обасында уруш боланда йитйәр. Бу вакадан бирнәче вагт геченден соң, «Махбубул-Кулуб» атлы эсерини язяр. Шахырың «Махбубул-Кулуб» хем-де «Рагна ве Зыба» дессаны бизиң дөврүмизе ченли сакланып гелипдир.

Берхурдарың дөредиҗилиги парс дилинде язылан-дыгына гарамаздан, онуң мазмуны көп халатларда түркмен эдебияты билен кыбабдаш гелйәр.

ВАРЕСТЕ

Шахырың ады Ымамгулы болуп, онуң эдеби лакамы Варестедир[1].

ВАСЛЫ МЕРВЕЗИ

Шахырың адыны Эйран эдебиятчысы А. Хайямпурың бирнәче томдан ыбарат болан «Фархенги-Соханверан» диен китабында гөрмек болар. Онун дурмушы, дөредиҗилиги догрусында энтек элимизде маглумат ёк[2].

ГАЙРАТЫ

Гайратының адына эсасан Азериң «Атешкедейи-Азер» атлы тезкиресинде душмак боляр[3]. Шахырың эсерлеринден нусга:

---

[1] Азер. Гөркезилен эсер, 27 сах.
[2] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 636 сах.
[3] Азер. Гөркезилен эсер, 27 сах.

Хер лахза эй саба зи чих мигерди бегерди мен.
Данистен мегер, бе кожа мифирестемет[1].

«Хер демде мең төверегиме нәме үчин айланяң, эй дан ели,
Белки билленсиң, мен сени нирә ибержекдигими».

ГЕРАМЫ АБДЫРАХЫМ

Герамы шахырың эдеби лакамы болуп, онуң чын ады Абдырахым. Ол түркменлериң герамы улусындан болмалы[2].

ГЕРАМЫ МӘММЕТХУСЕЙИН

XVI—XVII асырда Эйранда яшан түркменлериң герамы улусындан болан шахырың бири хем Мәмметхусейин бег Герамыдыр[3].

ГЕРАМЫ ХАСАН

Шахырың ады Хасан бег болуп, онун эдеби лакамы Герамы шамлыдыр[4].

ДЕРВҮШ САРАХСЫ

Бу шахыр хакында хем маглумат аз. Онуң адына диңе А. Хайямпурың «Фархеңги-Соханверан» атлы китабында душмак боляр. Шахыра молла Дервүш хем диер экенлер. Ол 1550-нжи йылларда бар

[1] Азербайжан ССР Ылымлар академиясының республикан фонды, М 1839.
[2] Сам мүрзе Самы. Гохфейи-Самы. 1353 хижри, 169 сах.
[3] Шол ерде, 24 сах.
[4] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер. 495 сах

экен. Шахырың соңкы өмри барада хич хили маглумат ёк[1].

ДУРДЫ АФШАР

Шахыр хакында маглумат ёк. Онуң адына диңе А. Хайямпурың ады агзалян китабында душмак боляр[2].

ЖАРБЕРДИ

Шахырың ады мир Сейид Жарбердидир. Ол хакда башга маглумат ёк. Бу маглуматы хем А. Хайямпур ады ятланылан китабында беллэп гечйэр[3].

ЖАРУБЫ

Жарубы хан халар адам болупдыр. Ол ынсаның гөркүне дэл, эйсем онуң адына, абрайына ковалашыпдыр. Ол Бабыр Мүрзэниң дөврүнде яшапдыр. Жарубы Кандахара баранда Бабыра, Хырада геленде болса, шол ериң хэкими Дурмуш хана якымлы гөрүнмек ислейэр. Ол ким хэкимлиге гечсе, шоңа япжалык эдйэр экен[4].

Ол Пыганы атлы шахыр билен дөвүрдеш болуп, онуң билен якын арагатнашыкда экен. Олар бири-бирлери билен хат, гошгы хем язышыпдыр.

ЖЕДИДИ

Жедидини Испыханда яшан эмирзадалардан дийип чак эдйэрлер. А. Хайямпур өз китабында Жедидини ша

[1] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 208 сах.
[2] Шол ерде, 207 сах.
[3] Шол ерде, 124 сах.
[4] Сам мүрзе Самы. Тохфейи-Самы, 1353 хижри, 63 сах.

Тахмасып бириижиниң шалык эден дөврүнде яшанлыгыны беллейәр[1].

ЗАМЫРЫ АБИВЕРДИ

Замырының аслы абивердли болупдыр, ол кемала геленден соң, Абдыл-Мүъмүн солтаның хызматында боляр. Бу маглумат А. Хайямпура дегишлидир[2].

ЗОВКЫ ТҮРКМЕН

Мәммедемин Зовкы түркмен тайпасындан болуп, ол эсасан Кашанда яшапдыр. Ол ылым-билими мүрзе Жаны Ширазыдан өвренипдир. Шахыр Кашандан чыкып, Хорасана, Фарса, Ырага сыяхат эдипдир. Ахыр соңы Лахыжана гелип, шол ерде хем арадан чыкяр. Ол парс ве түрки диллеринде эсерлер языпдыр. Шахыр эне тарапындан икинжи ша Ысмайыла гарындашдыр.

Шахырың эсерлеринден ашакы сетирлери нусга хөкмүнде гөркезмек болар:

Пес эз омри ки бәхри-порсиши-мен яр миаед,
Гамы-дил та негуем хемрахы-агяр миаед[3].

«Бирнәче вагтдан соң халымы сорамак үчин яр гелйәр:
Дердими дийдирмезлик үчин, ол башга бири билен биле гелйәр».

---

[1] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 127 сах.
[2] Шол ерде, 346 сах.
[3] Разы. Тезкирейи-Хафт-ыклым. Техран, 1010 хижри, 463 сах. Азербайжан ССР Ылымлар академиясының республикан фонды, Б. 1839, 13616.

ГАНБЕРИ АБИВЕРДИ

Шахырың дурмушы барада маглумат ёк диен ялыдыр. Онуң абивердлидигини хем-де Абдыл-Муъмүн хан өзбегиң хэкимлик эден вагтында яшанлыгы догрусында тезкиречилер хабар берйэрлер[1].

КЕЛБАЛЫБЕГ БАХАРЛЫ

Келбалыбег Бахарлы түркменлериң гарагоюнлы тайпасының бахарлы тиресинден болуп, Байрам хан түркмениң оглы Рахымың дөврүнде гошун серкерделериң бири экен. Ол Ганыжанбег Бахарлының оглудыр. Онуң какасы ша Апбасың якын адамларындан бири болупдыр, онуң хызматыны ерине етирипдир. Шахыр түрки хем-де парс диллеринде эсерлер языпдыр.

Келбалыбегиң түрки дилинде язан шыгырларындан бири шахыр Рахымының өлүмине багышлан язан элегиясыдыр. Шахыр шол элегиясында Рахымының өлмегине өрэн гайгыланяр, оны улы йитги хасаплаяр. Онуң түрки дилинде дөреден шыгырларындан ашакдакы сетирлери гөркезмек болар:

Гүл паслы бу йыл ажап бахарым гечди,
Гам бирле бучакларда мыдарым гечди,
Сенсиз не диием, не чекмишем эл-хасыл,
Ганлар иче-иче розыгэрим гечди[2].

МАЙЫЛ

Гылыч хан бег Майылың аслы шамлы тайпасындан, герамы улусындан болуп, ша Апбас биринжиниң дөв-

---

[1] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 475 сах.
[2] Садыкы. Гөркезилен эсер, 235 сах.

рүнде яшан Алыгулы хан Ишик агасының якын гарындашыдыр. Ол ша Апбас I тарапындан Рей үлкесиниң даругалык (полицмейстр) везипесине белленипдир. Шахыр ерли халк билен оцат арагатнашык саклап, улы абрай газаныпдыр, халк ондан разы болупдыр.

Шоңа гөрә-де халк оңа хәкимлериң Шейх-эл-Ысламы дийип ат берипдир. Ол бир топар шыгыр языпдыр. Онуң шыгырларындан нусга хөкмүнде ашакдакы сетирлери гетирмек болар:

Несими-субх бер межрух ниш эст,
Харыри-жаме бер бимар бар эст.
Нева дер гуши-мәхзун банги-новха эст,
Шекер дер камы-гамгин зәхри-мар эст[1].

«Даң шемалы дертлилере санжыдыр,
Йүпек дон хем кеселлә йүкдүр,
Айдым-саз кейпсизе агы ялыдыр,
Гайгыла шекер хем йылан зәхери ялыдыр».

МЕЙЛИ ТҮРКМЕН

Мүрзе Гулы-Мейли хем түркмен шахырларының биридир. Шахырың дурмушы ве дөредижилиги барада маглумат аз. Онуң адына «Табагаты-Экбери» диен тарыхда хем-де Азериң «Атешкедейи-Азер» диен тезкиресинде душмак боляр. Шол авторың язмагына гөрә, ол энчеме вагтлап, Нурең ханың хызматында болупдыр. Шахыр газал ве касыдадан ыбарат диван дөредипдир. Онуң шыгырларындан кәбир нусга:

Эз ышкы-то хун гешт дели нур элеми-ма,
Хергиз нешоди ба хабар эз дерду-гамы-ма...[2]

---

[1] Азер. Гөркезилен эсер, 24 сах.
[2] Азербайжан ССР Ылымлар академиясының республикан фонды, Б. 1745, 8792.

«Гамдан долы йүрегимиз шнкындан гана дөнди,
Эмма бизиң дердимизден хергиз хабардар болмадың».

МИРИ МЕРВЕЗИ

Шахырың дурмушы, дөредижилиги барада маглумат ёк. Онуң адына диңе А. Хайямпурың ишинде душмак боляр. Шахырың адыны молла Мири диййп хем тутар экенлер. Онуң XVI асырда яшанлыгы хакда ёкарда ады агзалан автор беллэп гечйэр[1].

МЕШРЕБИ ТЕКЕЛИ

Мешреби талантлы ве хош гылык адам болупдыр. Ол Сефевидлериң шасы солтан Худабенданиң дөврүнде Мусайып хан билен достлашыпдыр. Ондан соң Мешреби Хиндистана гидип, Экбер шаның хузурына барып, Хиндистанда месген тутуняр. Шол ерде хем арадан чыкяр[2].

МЕВАЛЫ ТҮРКМЕН

Мевалы хем текели тайпасындан болуп, ол кэте Рейде, кэте болса Хемеданда яшапдыр. Ол өз язан шыгырларының сазлыгына, оңат дүзүленлигине берк ынаныпдыр.

Мевалының машгаласы ашакы гатлага дегишли болупдыр. Ол өз зехини ве дилеварлыгы билен көпчүлигиң арасында таналяан шахырларың бири болуп етишипдир.

Шол себепли-де шахыр ёкары гатлагың хатарына

---

[1] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 283 сах.

[2] «Тезкирейи Собхи-Голшен». Өзбегистан ССР Гүндогары өврениш институтының голязмалар фонды, инв. 848, 415 сах.

чекилин, солтан Хемзе Мүрзэниң ынамлы адамларының бири хасапланыпдыр. Онуң язан бирнэче танкыды шыгры болмалы. Шахырың танкыды шыгырларының бири мүрзе Сулейман испыханлының гаршысына гөнүкдирилипдир. Ол бу шыгрында мүрзе Сулейманың өз гызыны шага берип, паңкарышыны танкытлаяр.

Мевалы бирнэче вагтлап Хыратда хем яшапдыр. Оны Хырат хэкими шол шэхере геленде, онуң өңүнден гөрүлйэн тайярлыгы, шэхериң безелишини халаман, язан сетирлеринден айдың гөрмек боляр. Шахыр:

> Чырага мүжде вериң ким чыраг кош гелетур,
> Бу кохне (көне) боздур (гечирдир) эя ким ол
> чебиш гелетур[1] —

диймек билен Шахверди ханың халка якымсызлыгыны танкытлаяр.

МУКЫМЫ

Мукымы хем өз деврүниң гөрнүкли шахырларындан бири болупдыр. Онуң ады Хасан бег болуп, какасының ады Шекер экен, Шекер Алышекер бахарлы түркмениң неслиндендир. Алышекер ата хем-де эне тарапындан Жаханша Гарагоюнлының гарындашыдыр. Алышекер ша Апбасың деврүнде яшапдыр.

Мукымының шыгырларындан мысал:

> Мера офтад дер дил атеш эз жан ки эз гайрет
> Немихахем ки чешми-гайр бер хакистерем офтед[2].

> «Яранлар, көңлүме дүшүпдир бир от, эмма
> Ислемейэрин күлүме башганың гөзүниң дүшмегини».

---

[1] Садыкы. Гөркезилен эсер, 129 сах.
[2] Шол ерде, 25 сах.

МУСАЙЫП ХАН

Мусайып ханың ады көп тезкирелерде, хатда тарыхы китапларда хем душяр. Тезкирелериң гөркезмегине гөрә, Мусайып хан Мәммет хан Шереф-эддиниң оглудыр. Ол ша Тахмасып биринжиниң дөврүнде яшап, оңа көп хызмат гөркезен адам. Онуң аслы текели тайпасындандыр. Мусайып хан шыгыр язмак билен бирликде, шыгырларыны хеңе салып айдяр экен.

Мусайып ханың дөвүрдешлериниң бири Мешреби текелидир.

Мусайып хан хакында Садыкы китаплар хем өзүниң «Межме-ул-Ховас» атлы тезкиресинде ятлаяр.

Шахырың шыгырларына айры-айры эдеби чешмелерде хем душмак боляр. Онуң эсерлеринден кэбир мысаллар:

Зи дурнет шеб-у рузем би ах-у нала гүзешт,
Ду рузейн-хижрн-то бер мен хезар сале гүзешт,
Талхыйн-Михнети-ек рузе-у сад сале екист,
Микүшед зәхр эгер эндек-у эгер бисяр эст[1].

«Айралыгыңдан гиже-гүндизим ах-вах билен гечди,
Ики гүнлүк айралыгың, мана муң йыл ялы гечди,
Бир гүнлүк азабың ажысы, йүз йыла деңдир,
Зәхер азда-көпде болса өлдүрер».

Шахырың какасы Мухаммет хан текели көп вагтдан бәри Багдатда хәкимлик эдипдир. Эмма соң Сефевидлерден нәразы болуп, солтан Сүлейман хан османла йүз тутяр, оны Багдады басып алмага чагыряр. Шу себәпли ики дөвлетиң арасында уруш башланып, Багдат Османлылара гечипдир. Мухаммет хан хәкимликден айрылыпдыр.

---

[1] Садыкы. Гөркезилен эсер, 20 сах.

МУСТАПА ТЕКЕЛИ

Мустапаның дурмушы, дөредижилиги хакда хем онңчаклы маглумат ёк. Онуң какасының ады Мосайып хандыр.

Мустапа түркменлериң акгоюнлы тайпасындан дийип тезкиречи Самы язяр. Ол ша Апбас бириниңжиниң хөкимлик эден дөврүнде яшап, дөвлет ве гошун ишлеринде улы везипелерде ишләпдир.

Шахыры ша Апбасың буйругы боюнча өлдүрипдирлер[1]. Ол түрки ве парс диллерде эсер языпдыр. Шахырын түрки шыгырларындан бир мысал:

Эй дост ки сенден айрылдым,
Сана сен жандан айрылдым
Висалыңдан жуда дүшдүм,
Динден, имандан айрылдым.

Яр элинден тешне дилем,
Гам гоймаз, данышам, гүлүм,
Земистана чекмиш бахарым,
Гүлүстанымдан айрылдым.

Яр элинден бада ичдим,
Гамы-хижраилара дүшдүм,
Сана сен зулума душдум,
Махы-табандан айрылдым.

Сенсиз жаханы нейлерем,
Шейда-билбил тек сөйлерем,
Жан, сениң теркиң эйлерем,
Чүнки жанандан айрылдым.

Мустапа, ишим ахы-зар,
Гел, эй дердим дерманы яр,
Ширин ләхжели хош гуфтар,
Фесих зыбандан айрылдым[2].

---

[1] Молла Абдылбакы Нахавенди. Маасыры-Рахымы, Калькутта, 1925, III том, 1608 сах.

[2] Азербайжан ССР Ылымлар академиясының республикан фонды, Б. 1713, 9597.

МҮЖРҮМ ШАМЛЫ

Мүжрүм шахырың эдеби лакамы болуп, Муртазагулы бег онуң адыдыр. Онуң какасының ады солтан Хасандыр[1].

МҮЪМҮН ТҮРКМЕН

Мэммет Мүъмүн Мэммедемин солтан түркмениң гарындашы экен. Ол батыр, хош гылык адам болупдыр. Бейлеки шахырлар хакда болшы ялы, Мүъмүниң хем дурмушы, дөредижилиги барада маглумат өрэн ужыпсыз.

Хер халда оңа XVII асыр эдебиятының векили хөкмүнде гарамак аматлы болжак.

Аслы түркмен болан Мүъмүн лакамлы башга-да бир шахырың Машатда яшанлыгы барада Мэммет Хасан хан Сениг-эд-Довле өз үч китапдан ыбарат болан «Матлаул-Шемс» атлы тарыхының II китабының 445-нжи сахыпасында хабар берйэр. Шахырың эсерлеринден нусга:

Даны зи чи ни чархы кохен мигердед,
Не бэхри-то-у, не бэхри-мен мигердед,
Дер гердиши у чун Алы амед бевужуд,
Мибалед-у герди-хыштен мигердед[2].

«Билйэрмиң бу көне пелегиң нечүн айланяныны,
Ол сениң-де, мениң-де пейдамыза айланмаяр,
Пелек айланярка, Алы дүнйэ инди,
Ол шоңа буйсанып, өз дашына айланяр».

---

[1] А. Хайямпур, Гөркезилен эсер, 511 сах.
[2] Азербайжан ССР Ылымлар академиясының республикан фонды, М. 208, 7694.

ПЕРИ ТҮРКМЕН

Пери түркмен Эйранда яшан түркмен аял шахырларының биридир. Онуң дурмушы, дөредиҗилиги барада энтек маглумат аз. А. Хайямпурың гөркезмегине гөрә, ол чепер дилли, хош сөзли болупдыр[1].

ПИРИ ТҮРКМЕН

Пири бег хем Эйранда яшан түркмен шахырларының биридир. Онуң хем өмри, дурмушы ве дөредиҗилиги догрусында маглумат аз.

Садыкы китапдар өз тезкиресинде онуң шыгыр язанлыгыны, өкде сазанда боланлыгыны, сазда бирнәче хеңлер дөреденлигини белләп гечйәр. Садыкы ол шахырың шахсыети хакында сөз ачып, онуң адамкәрчиликли, мылакатлы, ширин сөзли боланлыгыны хем ятлаяр. Пири парс, түрки диллеринде оңат эсерлер языпдыр.

Онуң шыгырларындан ашакдакы сетирлери нусга хөкмүнде гөркезмек болар:

Эз васлы-то эй нигар, дуры та кей,
Хер ченд ки башед ни зеруры та кей,
Гофти ки сабур баш, Пири у менал,
Гурбаны-серет шевем, сабуры та кей[2].

«Эй сөйгүлим, хачана чен сең высалыңдан узакда болмалы,
Нәче болса-да, бу ягдай хачана чен довам этмели?»
Диййәрсиң: «Гайгы этме, сабырлы бол эй, Пири»,
Башыңа дөнейин, хачана чен сабырлы болмалы?»

Бихаст көңүлден ене эфган гелюр,
Гөзден дагы себәп бу гүн ган гелюр,

---

[1] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 103 сах.
[2] Садыкы. Гөркезилен эсер, 120 сах.

Васлыга гуванма, көп дагы шат олма,
Эсбабы-гам эт көңүл, ки хиҗран гелюр[1].

ПУДАКЫ

Мәммет бег Гаража солтан текелиниң небересиндендир. Онуң биографиясы хакында хениз анык маглумат ёк. Шу ики сетир онуң эсерлериндеи хасапланыляр:

Яран зи мени-сухта гатъы назар онла,
Мен аташы-сузендеэм, эз мен хазер онла[2].

«Достлар, янан (көен) мендеи гөз юман ягшы,
Мен яндырыҗы отдурын, мендеи хедер эден ягшы».

РАХЫМЫ[3]

Абдыррахым-Рахымы 1557-нҗи йылда дүнйә гелйәр. Ол илки какасы тарапындан тербиеленип, хатлы-сoватлы боляр. Йөне какасындан дүйпли ылым алмак Рахыма миессер болмаяр. Шейле-де болса, ылма-билиме хөвесли Рахымы Экбер шаның голдавындан пейдаланып, дөврүниң гүйчли алымларындан дерс алып уграяр. Өз билимини артдырып, гөзъетимини гиңелдйәр. Ол дөврүниң гөриүкли дөвлет ишгәри, улы ченер сөз уссады болуп етишйәр.

Йити зехинли Рахымы яшлыкдан өзүниң дилеварлыгы, харбы хүнәре өкделиги билен дөвүрдешлериниң көпүсинден тапавутланяр. Шол себәпли-де, онуң бу хәсиетлери Экбер шаның үнсүни өзүне чекйәр.

Рахымының арап, парс, хинди, түрки диллерини

---

[1] Садыкы. Гөркезилен эсер, 120 сах.
[2] Шол ерде, 35 сах.
[3] Рахымының өмри ве дөредиҗилиги барада гиңрәк маглумат алмак үчин С. Дурдыевиң «Атасының ёлуны йөреден шахыр» атлы макаласына середиң: «Эдебият ве Сунгат», 1964, 29 октябрь.

оңат билеңлигини энчеме эдеби, тарыхы чешмелер, дүрли тезкирелер гөркезйәр. Бу хакда шахырың дөвүрдеши Самы молла Абдылбакы Нахавенди өзүниң бирнәче томдан ыбарат болан «Маасыры-Рахымы» атлы китабында шейле язяр: «Ол (Рахымы—С. Д.) дөвлет ишлериңе серенҗам берен махалында, хер бир тайпа билен оларың өз диллеринде сөзлешийәрди. Эгер-де иши дүшүп гелен адам парс болса онуң билен парс дилинде, хинди болса хинди дилинде геплемеги оңат башарярды». Мунуң үстесине-де, шахыр шаның буйругы боюнча христьянларың, ягны европалыларың хем диллериниң өвренип башлаяр, Гүндогарың мешхур шахырларының (Сагдының, Хафызың, Ызамының) дөредиҗилиги билен дүйпли таныш̆яр.

Рахымының машгала ягдайы хакында айдыланда, онуң мүрзе Ирен, Рахмандад (Байрам ханың ады дакылан), Гарын хан (Дараб хан), Мүрзе Шапесенд хан ялы огуллары билен бирликде Җананбегим Бахарлы диен гызы хем болупдыр. Шахырың эсерлеринден нусга:

Дер атеши-ышк җан гүзери дигер эст,
Вез бэхри-висал чаре сазы дигер эст,
Җана, то гамы недилен меъзуры,
Бази дигер эст-у, ышкбазы дигер эст[1].

«Ышк одуна җаны якмак башгадыр,
Высал үзре ёл агтармак башгадыр,
Гам чекмәнсиң, дилбер, сенде гүнә ёк,
Ашыклык башга зат, оюн башгадыр»

Эй ярь-песендидейи-ма бни,
Вей дилбери-бигзидейи-ма бия,
Би руйи-то нист ровшени дер чешм,
Эй ровшенийи-дидейи-ма зуд бея[2].

---

[1] Молла Абдылбакы, Нахавенди. Маасыры-Рахымы, Калькутта, 1925, II том, 569 сах.

[2] Шол ерде. 570 сах.

«Көңүл сөен ярым, гелгил яныма,
Өз сечип-сайланым гелгил яныма,
Йүзүң-гөзүң ягтылыгы өчүпдир,
Гөзүмиң рөвшени гелгил яныма».

Рахымы өмрүниң ахырында Ганг дерисиниң голайындакы Танедс атлы ере гөчүп гелип, озал Бингаланың меркези болан Гур галасында ерлешйәр. Ол ерик көп санлы җемагат гөчүп гелип, юрт тутярлар. Эмма Гуруң ховасы өрән эрбет, агыр боланы үчин илат өлүп башлаяр. Рахымының якын адамлары онуң бу ерден айрылмагыны теклип эдйәрлер. Эмма шахыр оларың гепине гулак асмаяр. Нетиҗеде, ол гүне чекен кеселден соң арадан чыкяр. Рахымының арадан чыканы хакында онуң дөвүрдеш шахыры Келбалы бег Бахарлы түрки дилде:

Эфган ки-натеван этди пелек,
Перят ки бидады-гирян этди пелек... —

диен сетирлер билен башланяң «Этди пелек» элегиясыны язындыр.

Рахымыдан перзент галманы үчин, өленден соң, онуң орнуна егени хан Җаханыны хәким эдип белләндирлер.

Дөрт дилде эсер язан Рахымының дөредиҗилигини топламак, оны өвренмек бизиң гележекдәки дервайыс ишимизиң биридир.

САДЫКЫ КИТАПДАР АФШАР

Садыкы түркменлериң афшар тайпасындан болуп, ша Апбасың дөврүнде Эйранда яшапдыр. Ол яш махалы сурат чекмеги халапдыр. Эмма эдебията хөвесли боланы үчин, шыгыр хем язып башлапдыр. Садыкының

какасы өлдүрилйәр. Шахыр дөвлет эдарасына ише ерлешдирилйәр. Садыкы шыгыр язмак билен бирликде, «Меҗмс-ул-Ховас» атлы тезкирәни хем дөредйәр. Садыкы Эмир хан түркмениң табшырмагы боюнча Совсаны шахырың эсерлерини диван шекилде тертибе саляр.

Шахырың тезкиресинде 480 шахырың ады тутуляр.

САЙДЫ АБИВЕРДИ

Шахырың ады Абдырахым болуп, эдеби лакамы Сайдыдыр. А. Хайямпурың хабар бермегине гөрә, ол абивердлидир. Онуң XVII асырда яшанлыгы мәлим[1].

САЛЫХ ТҮРКМЕН

Алының оглы Мәммет Салых мүрзе хем түркмендир. Садыкы китапдар оны гөрүпдир. Шахыр түрки дилде хем шыгыр айдыпдыр:

Салых ки сениң ёлуңда жандан гечди,
Ёк жан, ки теменнайы жахандан гечди,
Ганын не дөкер сен имтихан этмек үчин,
Рәхм эйле ки иши имтихандан гечди[2].

САЛЫХ МУНШЫ ТҮРКМЕН

Шахырың ады мүрзе Салых болуп, эдебиятда Салых Муншы ады билен мешхурдыр. Ол Исгендер Муншының доганының оглудыр[3].

---

[1] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 344 сах.
[2] Садыкы. Гөркезилен эсер, 59 сах.
[3] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 327 сах.

САЛЫМ

Махмыт бег Салым хем туркмен шахырларынын биридир.

Махмыт эсасан Тэхранда яшапдыр. Шол себэпли хем оңа Махмыт Салым Тэхераны хем дийипдирлер. Шахыр көп санлы газаллар, рубагылар ве «Лейли—Меджнун», «Юсуп—Зылыха», «Мэхр ве Вепа» ялы эпик эсерлери языпдыр. Онуң ады тутулан эсерлеринден немуне хөкмүнде Садыкынын тезкиресинде мысал гетирилипдир[1].

СОВСАНЫ ТҮРКМЕН

Совсаны ша Ысмайыл икинжиниң дөврүнде Эйранда яшан түркмен шахырларынын биридир. Ол батырлыгы, зехинлилиги билен өзүни көпчүлиге танадыпдыр. Шерап ичмеги, хумар ойнамагы говы гөрүпдир. Ол өз бар-ёгуны болгусыз затларың угрунда еле совруп дыр. Шоңа гөрэ шахыр гарып галып, ханларың, эмирлериң хызматыны этмэге межбур боляр. Шахыр көп санлы эсер язан болса-да, оны тертибе салып, диван гөрнүшине гетирип билмэндир. Соң Садыкы китапдар Эмир хан түркмениң буйругы боюнча шахырың шыгырларыны йыгнап, диван шекилине саляр.

Совсаны көп халатларда Алышир Новайының дөредижилик дэбине эерйэр[2]. Ол Машатда арадан чыкыпдыр.

Совсанының түрки дилде язан эсерлеринден нусга:

Шалар тутмаз геда элгин фена базарыда,
Гелгил ол базара ким тутгай гедалар ша элин[3].

---

[1] Азер. Гөркезилен эсер, 18 сах.
[2] Садыкы. Гөркезилен эсер, 118—119 сах.
[3] Шол ерде.

Ел тапар болды несихатгүй вейранымга ах,
Башыма мундаг бела бу ахы-эфганымдан гелур[1].

СУБХЫ ТҮРКМЕН

XVII асыр эдебиятымызың векиллериниң бири-де түркмен кабыласындан болан Субхыдыр. Шахырың түркмен боланлыгыны «Маасыр ун-Нефайысда» язылан шу ашакдакы сетир ачык гөркезйәр:

«Субхы түркмениң кабылансыдан дурар».

Субхының эсерлеринден кәбир сетирлери мысал гетирмек болар:

Гайры-куйи-то мера мәъван нист,
Занки дер ду жахан бихтер эзин жай нист.
Дарем эй дуст теменна ки шевем хакы-дерет,
Эз то мера бижоз ин хич теменнан нист.

Гуфтем эй яр, девайы-дили-бимарем кон,
Гофт ин дерди-тора хич мудаван нист.
Пиши-совдайы-сери зулфи-то эй лала-у зар,
Бе сери-Субхы суду-зиян совдаи нист[2].

«Сениң көйүнден өзге мениң месгеним болмаз,
Чүнки ики олемде мундан оңат жай болмаз.
Хайшым бар сенден, эй дост, гапың тозы болайын,
Мениң ондан башга сенден дилегим болмаз.

Дийдим яра: «Дертли йүрегиме дерман эт»,
Дийди: «Сениң дердиңе асыл дерман тапылмаз».
Сениң зүлпүң сөвдасында эй гүл йүзлим,
Субхы үчин хайыр-шериң сөвдасы болмаз».

---

[1] Садыкы. Гөркезилен эсер, 119 сах.
[2] «Тезкирейи Собхи-Голшен». Өзбегистан ССР Гүндогары өврениш институтының голязмалар фонды, инв. л. 3120, 22 сах.

СУЛЕЙМАН ТҮРКМЕН

Бу шахыр хакында энтек бизиң элимизде маглумат ёк. А. Хайямпур өзүниң «Фархеңги-Соханверан» атлы китабында Сүлейман түркмениң 1520—1521-нжи йылларда боландыгыны гөркезйәр[1].

УЛФЕТИ ТҮРКМЕН

Мухамметгылыч-Улфети түркменлериң жаналы тиресинден болуп, Хиндистанда дүнйә инйәр. Онуң ата-бабалары солтан Хусейиниe көп хызмат эдипдир. Шол себәпли оларың неберелери дөвлет янында йүзли адамлар болупдыр. Улфети эдермен, батыр боланы үчин, серкерделиге сайланяр. Ол гошунчылык билен мешгулланса-да, шахырчылыкдан хем эл чекмәндир. Пурсат тапан вагты шыгыр хем языпдыр[2].

ФЕДАЙЫ ТҮРКМЕН

Атабы билен дөвүрдеш түркмен шахырларың бири хем Махмыт бег Федайыдыр. Махмыт түркменлериң чекени тиресинден болуп, Тәхранда өнүп-өсүпдир. Ол яшлык дөврүни Астрабадың хәкими Хусейин хан Гажарың хызматында гечирйәр. Эмма ол бу ерде узак галман, доганы билен Гандахара гидйәр. Шол ерде болан сөвешлериң биринде доганы өлйәр, өзи болса эдерменлик гөркезип, Экбер шаның үнсүни өзүне чекйәр. Бу вакадан соң ол Гандахарда яшаяр. Махмыт-Федайы көп шыгырлар языпдыр. Онуң эдеби дөредижилиги молла Абдылнебә табшырыляр. Эмма ша-

[1] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 270 сах.
[2] Шол ерде, 54 сах.

хырың диваны молла Абдылнебиниң өйи от аланда янып ёк боляр. Шейле-де болса, онуң шыгырларына дүрли тезкирелерде душ гелинйәр. Махмыдың түркмен боланлыгыны молла Абдылнеби-де, «Тезкирейи-Насырабадының» авторы хем тассыклаяр[1]. Шахырың эсерлеринден мысал:

...Ин жаханист ки Жемшид-у-Феридун диде эст,
Ин жаханист ки даде эст Сүлейман бербад,
Ин хеман жаист ки Хусров бегамы-Ширин морд,
Ин хеман жаист ки Ферхад бе талхы жан дад...[2]

«Бу дүнйә Жемшиди, Феридуны гөрен дүнйәдир,
Бу дүнйә Сүлейманы еле берен дүнйәдир,
Бу дүнйә «Ширин» дийип Хысровы өлдүрен дүнйәдир,
Бу дүнйә Перхады солдуран дүнйәдир».

ХАЛАТЫ ТҮРКМЕН

XVI асыр түркмен эдебиятының гөрнүкли векиллериниң бири-де Касым бег Халатыдыр. Касым бег хакында гүррүң этмезден озал, эдебиятда душ гелйән үч саны Халаты хакында ятлап гечмек герек. Оларың бири Халаты чагатайы, икинжиси Халаты Тебризи, үчүнжиси болса Касым бег Халатыдыр.

Касым бег илки гошунчылыкда хызмат эдйәр. Соң ол хан, бег титулыны гөтермекден эл чекип, молла адыны алып уграяр.

Тезкирелериң гөркезмегине гөрә, бир медресә окатмак үчин гүйчли ахун сайлажак боланларында, шахы-

---

[1] Мухаммет-Тахыр Насырабады. Гөркезилен эсер, 405 сах.

[2] «Тезкирейи Собхи-Голшен». Өзбегистан ССР Гүндогары өвреиниш институтының голязмалар фонды, инв. л. 3120, 33 сах.

рың ады гөркезилипдир, ша онуң адыны оканда. хайран галыпдыр. «Серкерден, гошун ншгэриндеи хем ахун боларммы» дийип, илки Касымың адыны списокдан айрыпдыр. Эмма шахырың якын адамлары, достярлары ара дүшүп, онуң адыны списога гошдурыпдырлар.

Шондан соң Халаты окатмак иши билен мешгулланыпдыр. Халатының диванының боланлыгыны тезкирелер гөркезсе-де, онуң диваны долулыгына эле дүшенок. Шахырың эсерлеринден нусга:

Шиъри мен я бед эст, я никуст,
Ин хеме фикр чист, хайранам,
Я сер эфраз кон бижанзеэм,
Я бигу бипикесенд дендапем[1].

«Мениң шыгрым я гиыдыр, я яман,
Мунча пикир нэмэ герек, мен хайран,
Я сылаглап, мени шатландырыңыз.
Я-да айдың, дишлериму девсүнлер»[2].

ХАН ТҮРКМЕН

XVII асырда түркменлериң арасындан дөрэн аял шахырларың бири хем Хан түркмен я-да Кичик Ханымдыр. Ол Мухубалы бегиң оглы Мухаммет бег түркмениң гызыдыр. Бу маглумат А. Хайямпурың «Фархеңги-Соханверан» атлы китабындан алынды[3].

ХОЖА ХУСЕЙИН МЕРВЕЗИ

Шахырың дурмушы, дөредижилиги барада энтек элимизде долы маглумат ёк. Йөне «Табакаты-Экбе-

---

[1] Азер. Атешкедейи-Азер. Бомбей. 1299. 16 сах.

[2] Хожа Нызам-эддин-Ахмед. Табакаты-Экбери, Калькутта, 1927, II том, 486 сах.

[3] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 184 сах.

рининң» авторы хожа Нызам-эддининң берйән маглуматына гөрә, шахыр бир везириң оглы болмалы. Ол өзүниң пәхим-парасаты билен шөхратланыпдыр. Шахыр Хиндистанда шалык эден Хумаюның хызматында болупдыр[1].

ХОШТЕБГ

Хоштебг лакамы билен мешхур болан Баллы текели түркменлериң теке тайпасындан болуп, Эйранда яшан шахырларың биридир. Ол мылакатлы, парасатлы адам болупдыр. Ол Бедр ханың хызматында ишләпдир. Бедр хан Астрабатдакы түркменлер билен сөвешенде, Баллы хем шол урша гатнашып, уруш мейданында өлдүрилипдир. Шахырың эсерлериниң мөчбери анык белли дәл. Шу ашакдакы сетирлер оңа дегишлидир:

Мпамед-у чихре эз арак тер керде,
Чуган бикеф-у эсби-тареб бер керде,
Бе эндер захмы-зулфхайы-герд алудеш,
Дилха шикесте, хак бер серкерде[2].

«Гелйәрди ол йүз-гөзүни дерледип,
«Эллери чиликли, атын сегредип,
Тозан басан зүлпүлериниң дердинден
Йүрек гамдан долды, баш хем тозандан».

ХУМАЙ МЕРВЕЗИ

Шахырың ады мүрзе Мәммет Садык болуп, онуң эдеби лакамы Хумай (Хумайы) Мервезидир[3].

[1] Хожа Нызам-эддин-Ахмед. Табакаты-Экбери, Калькутта, 1927, 486 сах.
[2] Садыкы. Гөркезилен эсер, 124 сах.
[3] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 632 сах.

ХЫСАМЫ ХОРЕЗМИ ГАРАКӨЛИ

XVI асырда яшан шахырларың бири хем хорезмли Хысамы Гаракөлүдир. Шахырың эдеби лакамы Хысамы Гаракөлүдир. Ол көпленч Гаракөлде яшандыр. Хорезми 63 яшап, шол ерде хем арадан чыкыпдыр[1].

ШАНЫ НЕФИС-ЭДДИН ТЕКЕЛИ

Шаны хем текели түркменлердендир. Шахырың дурмушы хакында долы маглумат ёк. Ол хакда кәбир тезкирелерде аз-овлак ятланыляр. Бар болан маглуматлара гөрә, ол дөврүниң гүйчли шахырларындан бири болупдыр. Садыкының язмагына гөрә, онуң дөредижилигине дөвүрдешлери улы баха берипдир. Садыкы Шаны текелиниң шахсыети хакында гүррүң эдип, онуң дәр гурсак адам боланлыгыны беллейәр.

Кәбир тезкиречилериң айтмагына гөрә, шахыр өзге авторларың бирнәче шыгырларыны өз адына «гечиренмиш». Төхметчилер бу барада ымам Фахрының, эмир Хысровың, Фуругының, Неркесиң, Халатының шыгырларыны онуң өз адына гечирендигини мысал алярлар.

Шаны көп эсер языпдыр, онуң диваны хем болмалы[2].

Кәбир маглуматлара гөрә, Нефис-эддиниң оглы Хасанбег Шапы хем шахырчылык иши билен меңгулланыпдыр.

ШЕЙДА ТЕКЕЛИ

Шейда хем юрдумыздан узакда яшап, парс дилинде эсер язан шахырларың биридир. Ол Байрам хан шахырың оглы Рахымының дөвүрдешидир. Шейда я-да молла Шейда Хиндистанда яшапдыр[3].

[1] Азер. Гөркезилен эсер, 326 сах.
[2] Шол ерде, 22 сах.
[3] А. Хайямпур. Гөркезилен эсер, 318 сах.

ЭДХЕМБЕГ ТҮРКМЕН

«Собхи-Голшен» атлы тезкирәниң авторының язмагына гөрә, Эдхембег Газвинде болуп, Шагулыбег түркмениң оглудыр. Ол Газвинде яшанлыгы үчин оңа Газвини лакамы артдырыляр. Онуң ата-бабалары ша Ысмайлың дөврүнде улы орунларда ишләп, улы ишлер битириндирлер. Шахырың өзи болса ша Сүлейманың дөврүнде гуллук эдип, шаның якын адамларындан бири болупдыр. Шахырың шыгырларындан хәзирликче бизиң элимизе дүшени ёк. Йөне онуң шахыр боланлыгы барада бирнәче тезкирелерде маглумат берилйәр[1].

ЭМИРИ АФШАР

Эмирбегиң эдеби лакамы Эмиридир. Ол түркменлериң афшар (авшар) тайпасындан болупдыр. Бу шахырың дурмушы, дөредижилиги барасында энтек дүйпли маглумат ёк. Биз ашакдакы сетирлери нусга хөкмүнде окыжыларың дыкгатына хөдүрлейәрис:

Нистем разы ки гуед гайр, нейгамы-тора,
Биэден, терсем гәх· аред бер зебан намы-тора[2].

«Сениң саргыдыңы башга бири гетирсе разы дәлдирин,
Кә вагт эдепсизлер сениң адыңы тутарлар дийип горкярын».

ЭНИСИ

XVI асыр түркмен эдебиятында ады тутулян, дөредижилиги өвренилмели шахырларың бири хем Энисидир. Язув ядыгәрликлериниң гөркезмегине гөрә, Энисп

[1] Мухаммет-Тахыр Насырабады. Тезкирейи-Насырабады. 48 сах.
[2] Шол ерде, 48 сах.

түркменлериң шамлы тайпасындан болмалы. Ол өз дөврүниң гөрнүкли шахыры боланы үчин, онуң ады хут өзүниң яшан вагтында хем-де ондан соңкы асырларда язылан тезкирелерде хәли-шинди ятланыляр.

Шахырың ады Ёлгулы болуп, онуң эдеби лакамы Энисидир. Онуң Эниси тахаллусыны уланмагының себәбини бирнәче тезкиречилер шейле беян эдйәрлер.

Ёлгулы илки шыгыр язып башланда Сефевидлерден болан Ыбрайым Мүрзәниң янында хызмат эдип, онуң билен йүрекден достлашыпдыр. Шол достлугың хатырасына хем ол Эниси (үнсдеш, өвренишен, дост-достлук) диен эдеби лакамы өз эсерлеринде уланыпдыр[1].

Шахырың дурмушы, өмри хакында эдебиятчы алым Г. Ю. Алыев «Ёлгулы Эниси» атлы макаласында гысгарак маглумат берйәр. Г. Алыев бу макаласында Энисиниң 1535—1545-нжи йылларда Хыратда догландыгыны чаклаяр[2].

Ёлгулы гурплы машгалада дүнйә инип, дөврүниң атлы, абрайлы медреселериниң биринде окапдыр. Ол яшлыгындан башлап, ылма, эдебията хөвесҗең боланы үчин, Гүндогар эдебиятыны ыхлас билен окап өвренйәр, көп санлы шахырларың эсерлери билен танышяр. Шахыр хениз яш махалындан парс, арап, түрки диллерини өвренипуграяр. Шонуң үчин хем Эниси дөврүниң оңат шахырларындан бири болуп етишйәр.

Шахырың машгала ягдайы хакында хем онуң Лахор шәхеринде өйлененлиги, бир оглуның боландыгы хакында маглумат берилйәр.

---

[1] Молла Абдылнебы-Фахр-эз-заманы Газвини. Мейхана, Техран, 1340, 300 сах.

[2] Г. Алыев. «Ёлгулы Эниси», «Эдебият ве сунгат» газети, № 7 (542), 1965.

Ээгулы илки иши башланда Хырадың хэкими Алыгулы хан түркмениң китапханасында китапдар болуп ишлэндир. Онуң китапханада ишлемеги болса, көп санлы эдеби, тарыхы китаплар билеп таньшмагына, гөзъетиминиң гиңелмегине себэп болупдыр. Эмма шахырың Хыратда парахат яшамагы узага чекмэндир. Сефевидлер билен өзбек ханларының арасындакы дынгысыз чакнышык зерарлы көп санлы ерли халклар билен бирликде Энисн хем Мавераннахра сүргүн эдилйэр. Ол есирликден халас боландан соң, Хиндистанда яшаян Байрам хан түркмениң оглы Рахымының янына гачып гитяр. Рахымы агыр ягдая дүшен Энисини мадды, магнавы җэхетден голдаяр. Талантлы шахыр өзүниң укыплылыгы билен кэрдешлериниң арасында шөхрат газаняр.

Энисиниң эсерлеринден газалдыр, рубагылары билен бирликде, онуң «Махмыт билен Аяз» атлы поэмасы бизиң дөврүмизе гелип етипдир. Шахырың бар болан эсерлери эсасан парс дилинде язылыпдыр.

Энеси өмрүниң ахырында дөвлет ишинден эл чекйэр. Ол 1014-нҗи хиҗриде (1605—1606-нҗы йылда) Бурханпур диен ерде арадан чыкяр[1].

---

[1] Молла Абдылнеби-Фахр-эз-заманы Газвини. Мейхана, Техран, 1340, 300 сах.

ЭДЕБИЯТ

Мухаммет Авфы. Лубабул-элбаб, 1909.

Ахмет-бен-Омар-бен-Алы-эл-Ызамы-эл-Арузы Самарканды. Чахар макала, чап Лейден, Техран, 1319 шемси.

Эмир Дөвлетша-ибни-Ала-эд-Довле-Бахтишагазы Самарканды. Тезкиретуш-шуара, чап хинд, 1887.

Эмин Ахмед Разы. Тезкирейи Хафт-ыклым, Техран, 1010 хижри.

Абдырахман Жамы. Бахарыстан, чап хинд, 1907.

Мирхонд. Ровзатус-Сафа, Бомбей, 1266, II жилд.

Абдылла Межд-эддин-Мухаммет-эл-Хусейин Межди. Зинет-эл-Межалыс, 1004 хижри.

Азер Бегдили. Атешкеде, чап хинд, 1299 хижри.

Рызагулы Хедает. Межме-ул-Фусеха, Техран, 1878.

Алышир Новайы. Межалысун-Нафайыс, Ташкент, 1961.

Садыкы. Межмс-ул-Ховас, Техран (Тебриз), 1327 шемси.

Ала-эддин-Газвини. Китабы Нефайыс-ул-Маасыр түрки, Өзбегистан ССР Гүндогары өврениш институтының голязмалар фонды, инв. р. 1858.

Мухаммет-Тахыр Насырабады. Тезкирейи-Насырабады, Техран, 1317.

Исгандербег Муншы түркмен. Алем-арайы-Албасы, Техран, 1313—1314 хижри, I—III жилд.

Сам мурзе Самы. Тохфейи-Самы, 1353 хижри.

Гаффары. Тарыхы Нигаристан, Техран.

Мәммедалы Хазын. Тезкирейи-Хазын, Испахан, 1334 хижри.

Молла Абдылнеби-Фахр-эз-заманы Газвини. Мейхана, Техран, 1340 хижри.

Молла Абдылбакы Нахавенди. Маасыры-Рахымы, Калькутта, 1925, I жилд.

«Тезкирейи Собхи-Голшен». Өзбегистан ССР Гүндогары өврениш институтының голязмалар фонды.

Доктор Михди Хамыды. Бехишти-Сохен, 1334, I жилд.

Эте Герман. Тарыхы эдебияты фарси, Техран, 1337 хижри.

Браун Эдуард. Эз Сагды та Жамы, Техран, 1333 хижри.

Доктор Зебихулла-Сафа. Тарыхы эдебияты Иран, Техран, 1332, I жилд; 1336, II жилд.

Доктор Рызазаде Шафак. Тарыхы эдебияты Иран, 1340 хижри, II нешир.

А. Н. Самойлович. Очерки по истории туркменской литературы, Л., 1929.

Е. Э. Бертельс. Литературное прошлое туркменского народа от древнейших времен до XVIII века, «Совет эдебияты» журналы, 1944, № 9—10.

МАЗМУНЫ

Сөзбашы 5

IX—XII асыр шахырлары

Аббас Мервези 10
Абу-Сагыд Мәхнейи 11
Аммарейи Мервези 14
Асжуды Мервези 15
Абу-Ханафийе Мервези 16
Абу-Ысхак Мәхнейи 16
Аязы Сарахсы 17
Бәхрамы Сарахсы 17
Дагайыгы Мервези 19
Желал-эддин-Мелик ибн Селжукы 19
Желал-эддин Хорезмшах 20
Кесайы Мервези 21
Ковкеби Мервези 23
Куттан Мервези 23
Ловкери 24
Масьуды Мервези 25
Махмыт Кашгарлы 26
Мухаммет-бени-Салых Мервези 27
Насыр Хысров Мервези 27
Ныза̄м-эл-Мүлк 29
Пәлван Махмыт Хорезми 31
Семайы Мерви 33
Солтан Мухаммет Селжукы 34
Солтан Санжар Селжукы 35
Солтан Тугрул Селжукы 35
Факыхы Мервези 36
Фахр-эддин Мервези 37
Футухы Мервези 37
Хожа Абу-Сагыд Мәхнейи 38
Хожа Кутб-эддин 38
Хожа Муэййид Мәхнейи 38
Хумайы 39
Хожа Хусейин Киренки 40
Хысровы Сарахсы 40

Хожа Юсуп Мәхнейи 41
Шемалы-Дехистаны Хорасаны 41
Эмир Муыззы Нусайы 42
Энвери Абиверди 44
Ясавы 49

XIII—XIV асыр шахырлары

Алы 51
Зехир Несеви (нусайлы) 52
Келамы Мервези 53
Кутб 53
Музаффары-Пенчдихи Мервези 54
Нежим-эддин-Хывакы Хорезми 54
Сакакы Хорезми 55
Сивaслы 56
Тәч эддин-Сарахсы-Аби 58
Тәч Сарахсы 59
Фахры Сарахсы 59
Хожа Дайхан түркмен 60
Хорезми 60

XV асыр шахырлары

Абул-Вепайы Хорезми 62
Алы Акгоюнлы 62
Араси түркмен 63
Баба Сөвдайы Абиверди 63
Вепайы 64
Мовлана Дагы 64
Мовлана Мелик (Мелики) 65
Мовлана-Хусейни Хорезми 65
Надыры Мервези 66
Насыр Мәхнейи 67
Незри 67
Неркеси 67
Пейямы Мервези 68
Тахыр Мәхнейи (Абиверди) 68
Хакыкы Гарагоюнлы 68
Языры 71
Якуп хан Акгоюнлы түркмен 72

XVI—XVII асыр шахырлары

Анбасбег түркмен 73
Алы 73
Алы түркмен 74
Аршы текели 74
Атабы текели 75
Байрам хан 77
Берхудар түркмен 78
Варесте 79
Васлы Мервези 79
Гайраты 79
Герамы Абдырахым 80
Герамы Мухамметхусейни 80
Герамы Хасан 80
Дервүш Сарахсы 80
Дурды афшар 81
Жарберди 81
Жарубы 81
Жедиди 81
Замыры 82
Зовкы түркмен 82
Ганбери Абиверди 83
Келбалыбег Бахарлы 83
Майыл 83
Мейли түркмен 84
Мири Мервези 85
Мешреби 85
Мовалы түркмен 85
Мукымы 86
Мусайып хан 87
Мустапа текели 88
Мүжрүм шамлы 89
Мүьмүн түркмен 89
Перп түркмен 90
Пири түркмен 90
Пудакы 91
Рахымы 91
Садыкы китапдыр афшар 93
Сайды Абиверди 94
Салых түркмен 94

Салых Мунши түркмен 94
Салым 95
Сопсаны түркмен 95
Субхы түркмен 96
Сулейман түркмен 97
Үлфети түркмен 97
Федайы түркмен 97
Халаты түркмен 98
Хаң түркмен 99
Хожа Хусейин Мервези 99
Хоштебг 100
Хумай Мервези 100
Хысамы Хорезми Гаракөли 101
Шаны Нефис-эддин текели 101
Шейда текели 101
Эдхембег түркмен 102
Эмири афшар 102
Эниси 102
Эдебият 105

ПОЭТЫ ТУРКМЕНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

IX—XVII вв.

(Справочник)

Подготовил к печати С. ДУРДЫЕВ

На туркменском языке

Издательство «Ылым»

Туркменистан ССР Ылымлар академиясының Редакцион-неширят советиниң карары боюнча чап эдилйәр

Неширятың редакторы Г. Непесов
Сурат редакторы В. Объедков.
Тех. редактор Р. Санатулова
Корректор Х. Гаммовов

Йыгнамага берилди 10-III-67 й. Чап этмәге ругсат эдилди 4-VIII-67 й.
Форматы 70×108¹/₃₂. Физ. чап листи 3,5. Чап листи 6,88.
Учёт-нешир листи 4,2. Тиражы 10.000 ЫН № 69.
Заказ № 59. Бахасы 25 к. И —02483

«Ылым» неширяты, Ашгабат, Свобода проспекти, 77.
«Ылым» неширятының чапханасы, Ашгабат, Энгельс, 2.